

הכנענים בעקבות ניסיון ההתנקשות בשר התחבורה דוד צבי פנקס ב־1952

יצחק פס

תקציר

פרשת ניסיון ההתנקשות בשר התחבורה הדתי דוד צבי פנקס, במחאה על תקנות שתיקן למניעת נסיעת מכוניות בשבת, הייתה אחת הפרשות הבולטות של אלימות פוליטית בשנותיה הראשונות של ישראל. אף ששני החשודים במעשה – עמוס קינן ושאלתיאל בן־יאיר – נתפסו מיד, החצים פונו כלפי הקבוצה הכנענית, שקינן היה חבר בה בעברו. לאחר הקמת המדינה חזרו הכנענים לפעילות, ובכללה ייסוד עיתונם **אלף** והקמת תנועה פוליטית למחצה בשם מרכז העברים הצעירים; הם הטיפו לתפיסות אנטי־דתיות קיצוניות והיו שותפים לליגה נגד כפייה דתית. בעקבות האירוע התעורר שיח ציבורי נוקב על הקבוצה ונפתח כנגדם מסע של דה־לגיטימציה. הפרשה שימשה זרז לתהליך הקצנתם והם החלו לראות בחיוב דפוסי פעולה של אלימות פוליטית וחתרנות מדינית והחלו לפעול בכיוון זה. עצם תכנון תכניות מבצעיות מראה על שלב קיצוני בפעילותם; ומנגד, דווקא על חולשתם ועל חוסר הצלחתם בזירה הציבורית. הש״ב (שירות הביטחון. היום השב״כ) פיקח עליהם, כחלק ממגמת פיקוח על גופים חתרניים פוטנציאליים, ראה בהם בשלב זה מחתרת וידע על תכניות ועל קשרים שנוצרו בינם לבין גורמים חתרניים שונים. ניסיון ההתנקשות ותהליך ההקצנה הדו־כיווני השפיעו מאוד על המשך דרכם ותרמו לפירוקם.

מילות מפתח: אלימות פוליטית, דוד צבי פנקס, כנענים, מקסים גילן, מרכז העברים הצעירים, עמוס קינן, ש״ב, שמואל אריאל

מבוא

במוצאי שבת 21 ביוני 1952 התפוצץ מטען חבלה בביתו של שר התחבורה הדתי דוד צבי פנקס. ערב קודם לכן התגלה מטען שנזרק למרפסת בית השר, ובעקבותיו הציבה המשטרה מארב בפתח הבית. זה הצליח ללכוד שני צעירים חשודים שיצאו מפתח הבית: עמוס קינן בעל הטור הפופולרי 'עוזי ושות'; ושאלתיאל בן־יאיר, קצין קרבי בעל עבר מפואר ביחידות קומנדו בצבא הבריטי ובצה״ל, שניהם יוצאי לח״י. בעיתונים תואר הנזק

הרב שנגרם לסביבה, 'הרושם שנתקבל מן המעשה [...] היה ניסיון של התנקשות'.¹ עוד בטרם החלה החקירה הפנה עורך מעריב עזריאל קרליבך אצבע מאשימה לאחראים לדעתו: 'בשעה זו מובילים כל העקבות אל הקבוצה הכנענית ומעוררים את החשד שהיא זרקה בלילה שעבר את הפצצה'.² הם מצדם הכחישו מכול וכול קשר למעשה, אך הטעימו שהוא מוכיח '[כי] בניין עתידה של מדינת ישראל עומד קודם כל להכרעה בין כפייה דתית למהפכה חילונית, בין תיאוקרטיה יהודית לבין חיים של אומה עברית'.³

מדוע הוטל החשד על הקבוצה הכנענית וכיצד השפיע ניסיון ההתנקשות על פעולתם, על תדמיתם בציבוריות הישראלית ועל דעתם בסוגיית האלימות הפוליטית? מה אפשר ללמוד מכך על הדינמיקה ועל דפוסי הפעולה של תנועות שוליים?

שנותיה המעצבות של ישראל דמו לזירת התגוששות שפעלו בה גורמים שונים שניסו להשפיע על המרחב הפוליטי, התרבותי והחברתי ולעצב אותו לפי השקפת עולמם וכמענה לשליטה המפא"יניקית. כמה מהם בחרו לפעול בזירה הפרלמנטרית כמו תנועת החרות, מקצתם בזירה החוץ-פרלמנטרית והתקשורתית כמו הד"ר ישראל אלדד (שייב) והביטאון שלו סלם למחשבת מלכות ישראל ואורי אבנרי והעולם הזה; ואחרים בחרו לפעול בזירה המשפטית, עורך הדין שמואל תמיר לדוגמה. גם הקבוצה הכנענית ניסתה להשפיע בדרכה על החברה הישראלית והטיפה לרעיונות שהאמינה בהם. גורמים אחרים, ובהם קינן ובן-יאיר, בחרו לפעול בשולי החוק ואף לחצותו.

אף שלכאורה פעלו השניים עצמאית, ולא היו שייכים לארגון כלשהו, המעשה חרג מגדר פעולה פרטית ועורר שיח ציבורי ער שניקז לתוכו כמה סוגיות מפתח אשר העסיקו את החברה הישראלית באותם ימים: יחסי דת ומדינה, ובייחוד סוגיית הכפייה הדתית, אלימות פוליטית ודינמיקה של קבוצות שוליים שערערו על המוסכמות הרעיוניות והחברתיות והיחס כלפיהן. הפרשה גם מלמדת על הקשיים שתנועה רעיונית אינדוקטרינרית אשר מנסה את כוחה בשדה הפוליטי נתקלת בהם ועל סיכויי הצלחתה. בעקבותיו נחשפה מערכת קשרים אישיים וארגוניים שפעלו מחוץ לטווח הראייה של הציבור, גם אם לא נסתרו מעיני שירותי הביטחון, שסירבו לקבל את המציאות במדינת ישראל וניסו לקדם, כחוק או שלא כחוק, שינויים בחברה הישראלית.

בהיבט הפוליטי, ניסיון ההתנקשות בשר פנקס וההדים לו השפיעו רבות על פעילות הקבוצה הכנענית, על מקומה בחברה הישראלית, ועל המשך דרכה. בהיבט ההיסטוריוגרפי, הפרשה עוררה שיח רחב היקף, וזה יצר מחלוקת היסטורית מושגית בנוגע לקבוצה, להשקפת עולמה ולמקומה בתנועה הציונית. שיאו במאמר הקנוני שכתב מבקר הספרות ברוך קורצוויל על הכנענים, שהוא המסמך היסודי ביותר עד ימינו.

1 'שלושת החשודים בהטלת פצצה בבית ד.צ. פנקס יובאו היום לפני שופט', הארץ, 23.6.1952, עמ' 1.

2 'הפצצה הכנענית', מעריב, 22.6.1952, עמ' 4.

3 'הודעת מרכז העברים הצעירים', הצפנה, 23.6.1952, עמ' 1. ראו גם: 'הפצצה', אלה, יד (יולי 1952), עמ' 1-2.

הדינמיקה שנוצרה בעקבות ניסיון ההתנקשות בפנקס משקפת תהליך הקצנה דו-כיווני שהשתלב באווירה הציבורית בישראל באותן שנים ותרם לכישלון הקבוצה הכנענית ולבסוף לפירוקה. מצד אחד הקצנה של הכנענים ושל התומכים ברעיונותיהם שבא לידי ביטוי בנכונות לפעול שלא כחוק, ומצד אחר של המתנגדים להם, שהחריפו את היחס כלפיהם וניהלו מסע לשלילת הלגיטימיות מהם. המונח 'רדיקליזם' מתאר תהליך הקצנה שקושר עמדות והתנהגות (גם אם לא באופן תלוי ומוחלט) ומאופיין בנכונות להשתמש באלימות שהיא תוצאה של אידאולוגיה קיצונית.⁴ חוקרים שבחנו תהליכי הקצנה בתנועות שונות זיהו שהם מושפעים מפעולת גומלין (אינטראקציה) בכמה זירות: (1) בזירה הפוליטית; (2) בזירה הפנימית; (3) עם כוחות הביטחון; (4) ועם תנועות או גורמים מתנגדים. בזירות משולבות אלו מתקיימות דינמיקות שונות, ואלה משפיעות על התהליך. בזירה הפוליטית נקודת היחס היא ל'ספירלת הזדמנות או איום' (opportunity/threat spirals) שדרכה התנועה בוחנת את מערכי הכוחות הפוליטיים והמדיניים ומתעצבת על פי הבחנה זו. בזירה הפנימית, נקודת היחס היא 'תחרות על הכוח' בין חברי התנועה (competition for power), ומנגד, בממשק עם כוחות הביטחון הדבר מתבטא ב'הצעת מחיר' (outbidding) המושפעת מהתגובה כלפי הקבוצה. מול תנועות מתנגדות נקודת היחס היא 'שינוי אובייקט' (object shift), כלומר פתיחת חזית מול גורם אחר, שאינו הרשות המוסמכת המשפיעה על תהליך ההקצנה.⁵ המינונים השונים במכלול המרכיבים הללו יוצרים את ההבדלים בתהליכי ההקצנה בין תנועות שונות. באמצעות דגם זה אבחן את תהליך ההקצנה בקרב הכנענים, את הסיבות לו ואת תוצאותיו.

כמו ארגונים רעיוניים שונים שהיו אופוזיציה לשלטון מפא"י, האווירה שהתנהלה בה ויחסם ל'אלימות הפוליטית בשנות החמישים',⁶ גם התנועה הכנענית נדונה בהרחבה

4 Donatella Della Porta and Gary LaFree, 'Guest Editorial: Processes of Radicalization and De-Radicalization', *International Journal of Conflict and Violence*, 6, 1 (2011), pp. 4-10. עם זאת, ראוי לציין שמונח זה שנוי במחלוקת, ויש הטוענים שהוא אינו מוחלט אלא משמש בהקשרים שונים בעלי אג'נדות ומקורות נבדלים. ראו למשל: Mark Sedgwick, 'The Concept of Radicalization as a Source of Confusion', *Terrorism and Political Violence*, 22, 4 (2010), pp. 479-494.

5 Eitan Y. Alimi, Lorenzo Bosi, and Chares Demetriou, 'Relational Dynamics and Processes of Radicalization: A Comparative Framework', *Mobilization: An International Journal*, 17, 1 (2012), p. 726

6 יצחק פס, מורשת לח"י, ישראל אלדר, נתן ילין-מור והמערכה על הזהות ההיסטוריה והזיכרון, מוסד הרצל לחקר הציונות, אוניברסיטת חיפה, חיפה תשפ"א, עמ' 75-113, 147-182; יעקב שביט, 'משיחיות, אוטופיה ופסימיות בשנות החמישים - עיון בביקורת על המדינה הבן-גוריונית', עיונים בתקומת ישראל, 2 (1992), עמ' 56-78; עודד פלד, "סולם" ו"העולם הזה" שתי חלופות פוליטיות, לאומיות ותרבותיות בעשור הראשון למדינה, ישראלים, 7 (2015), עמ' 68-106; אילה שקלאר, 'הפנקס פתוח: השר דוד צבי פנקס, פעילותו, דרכו הפוליטית ופרשת ההתנקשות בחייו', ישראלים, 7 (2015), עמ' 107-137; יצחק פס, 'ישראל אלדר ורצח קסטנר', עיונים בתקומת ישראל, 27 (2017), עמ' 216-237; אברהם דסקל, 'התנהגות אופוזיציונית חוץ פרלמנטרית בראשית המדינה, ברית

מהיבטים שונים.⁷ עם זאת, העיסוק בה נגע בעיקר בצדדיה הרעיוניים-תרבותיים על רקע השקפת העולם האנטי-ציונית והדתית שפיתחה. הממד הפוליטי בפעילותה תפס מקום שולי במחקר, ואילו זה החתרני תואר בקווים כלליים שגילו טפח וכיסו שלושה טפחים.⁸ גם פרשת ניסיון ההתנקשות זכתה להתייחסות במחקר. עם זאת, המחקר שבחן פרשה זו התמקד בממד ה'דתי' שלה, דרך בחינת דמותו של השר פנקס⁹ או כחלק מסוגיית 'התנקשויות פוליטיות',¹⁰ ועד כה היא לא נבחנה בחינה רב-ממדית אגב התמקדות בקבוצה הכנענית ובהשפעתה הרחבה של הפרשה.

מתודולוגיה

מלבד עיתוני התקופה – המשמשים מקור רב-ערך ומשקפים את השיח הציבורי סביב הפרשה – וחומר ארכיוני שנשמכתי עליו, מקור אחד בולט במיוחד: תיקי המעקב של הש"ב אחרי הקבוצה הכנענית.

בתיקים מצויים דו"חות מעקב, הערכות מצב, סקירות היסטוריות על הקבוצה ועל האידאולוגיה שהנחתה אותה, פרופילאות (profiling) של הדמויות הבולטות בקרבה, קטעי עיתונות ומאמרים שונים. האם מקורות כאלו ראויים לשימוש ההיסטוריונים; ואם כן, כיצד עלינו להשתמש בהם?

אף שאין בנמצא שיטה מגובשת ומסודרת בנוגע לשימוש במקורות מודיעין, לאחר שנחשפו תיקי מודיעין במדינות הגוש המזרחי בעקבות קריסתה של ברית המועצות, החלו חוקרים לבחון את השימוש בתיקים אלו כמקור היסטורי בהקשרים שונים ואת אמינותם והעלו קשיים וסיכונים מתודולוגיים: מניפולציות והטיות שנערכו במידע בידי

קנאים ומלכות ישראל, עבודת מוסמך, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תש"ן; Ehud Sprinzak, *Brother Against Brother*, The Free Press, New York 1999, pp. 61-66

7 יעקב שביט, *מעברי עד כנעני*, דומינו בשיתוף אוניברסיטת תל אביב, ירושלים תשמ"ד; יהושע פורת, *שלא ועט בידו: סיפור חייו של אוריאל שלא (יונתן רטוש)*, מחברות לספרות, תל אביב תשמ"ט; נורית גרץ (עורכת), *הקבוצה הכנענית: ספרות ואידאולוגיה*, האוניברסיטה הפתוחה, תל אביב 1987; אורנה מילר, "הבטליון החתוך" והנטיות ה"כנעניות" באצ"ל ובתנועת החרות: מ"הוועד העברי" עד "למרחב", *עיונים בתקומת ישראל*, 14 (2004), עמ' 153-189; אבי שילון, 'מלחמת ששת הימים והתעוררות הרעיון הכנעני', בתוך: אביבה חלמיש ועופר שיף (עורכים), *ישראל 1967-1977: המשכיות ומפנה (עיונים בתקומת ישראל)*, סדרת נושא, 2017, עמ' 102-129; James. S. Diamond, *Homeland or Holy Land*, Indiana University Press, Bloomington 1986

8 פורת, שם, עמ' 267.

9 שקלאר, 'הפנקס פתוח'.

10 אשר אילני, *התנקשויות פוליטיות בארץ ישראל*, כרמל, ירושלים תשס"ד, עמ' 73-108; Nachman Ben-Yehuda, *Political Assassinations by Jews*, State University of New York, New York 1993, pp. 276-278.

הכנענים בעקבות ניסיון ההתנקשות בשר התחבורה דוד צבי פנקס

המקור או בידי שירותי המודיעין (לעתים אף בתום לב) או חוסר הבנה. במקרה של תנועה אידאולוגית קיצונית דרושה גם היכרות מעמיקה עם השקפת עולמה ועם פעיליה, וכן איסוף מידע בררני שמשקף את תחומי ההתעניינות של גופי המודיעין ושאינו מציג את התמונה בכללותה.¹¹

מנגד, לא ניתן להתעלם מהשימוש ב'משאב חשוב וכמעט לא מנוצל' זה,¹² שלעתים משמש מקור מידע בלעדי בנוגע לאירועים ולדמויות שונות, ולעתים מציג מקורות ראשוניים שלא נשמרו. מלבד זה, רחל ביטי, שחקרה את תיקי השטאזי, המטרה החשאית במזרח גרמניה, טענה שאפילו כאשר יש טעויות והטיות במידע מסוים, יש 'מכלול של אמת' אשר נותן מבט כללי על החברה או על התנועה הנחקרת ועל המגמות העומדות בבסיס פעילותה. זאת ועוד, התיקים משקפים את הצרכים ואת הרצונות של גופי המודיעין, את מושאי התעניינותם את הערכות, את הניתוח ואת המדיניות בנוגע אליהם. בכך הם תורמים תרומה חשובה להכרת הצד המפקח, ולא רק המפקח.¹³

אם כן, השימוש של ההיסטוריון בתיקי מודיעין בכלל, ובפרט באלה שהיו חסויים, צריך להיות זהיר וביקורתי, אגב הבנה מהותית בנוגע למקומו ולתפקידו של שירות ביטחון בחברה אזרחית מצד אחד, והפריזמה הצרה, האג'נדות הנסתריות, חשדנות היתר וחוסר הפיקוח והביקורת החיצונית המלוות כצל את שיטות העבודה שלו מצד אחר.

תנועת העברים הצעירים

השקפת העולם של הכנענים נחקרה רבות, ואציג כאן בתמצית את עיקריה. את רעיון הכנעניות החל לפתח עדיה גור-חורון (נולד כאדולף גורביץ), רוויזיוניסט, בלשן והיסטוריון, והוא עוצב במפגש עם יונתן רטוש (נולד כאוריאל הלפרין), שנהיה מזוהה איתה, בסוף שנות השלושים של המאה ה-20. בהשפעת אסכולת ביקורת המקרא ושרידים ארכאולוגיים טקסטואליים שנמצאו בעיר הקדומה אוגרית (צפון סוריה של ימינו) נולדה השקפה עברית

- Miwako Okabe, 'The Uncertainty and Value of the Stasi Files', *Politikasta*, 28.3.2018 11
https://politikasta.fi/en/the-uncertainty-and-value-of-the-stasi-files-2/#pll_switcher
Tomas Skucas, 'Lithuania: A Problem of Disclosure', ב-23.8.2021; ראו גם:
Demokratizatsiya The Journal of Post-Soviet Democratization, 12, 3 (2004), pp. 411-425; Alison Lewis, 'Reading and Writing the Stasi File: On the Uses and Abuses of the File as (auto)Biography', *German Life and Letters*, 56, 4 (2003), pp. 377-397
ברצוני להודות לד"ר יעקב פלקוב על תובנותיו שחלק אתי בסוגיה זו.
- Steven Rosswurm and Toni Gilpin, 'The FBI and the Farm Equipment Workers: FBI 12
Surveillance Records as a Source for CIO Union History', *Labor History*, 27, 4 (1986),
pp. 485-505
- Rachel E. Beattie, 'The Poisoned Madeleine: Stasi Files as Evidence and History', 13
Faculty of Information Quarterly, 1, 3 (2009), pp. 1-11

ילידית שבבסיסה התפיסה כי האומה העברית התעצבה במרחב כנעני אלילי קדום שהשתרע על פני ארץ קדם וכחלק ממנו. שטח זה מתוחם בנהר הפרת ונחל מצרים, והוא יחידה גאוגרפית אורגנית. לשיטתם, האומה העברית הוחלפה לאחר חורבן בית המקדש בעדה יהודית רוחנית חסרת טריטוריה וזיקה לאדמה, ובדלגם על אלפיים שנות הגלות, הם ביקשו לחדש את ימי הזוהר שלה, לפי מיתוסים קדומים ומתוך דחיית ההיסטוריוגרפיה היהודית והציונות. בעיניהם, האומה מתעצבת בזיקה לאדמה, ולא מתוך קשר אתני, והם הבדילו בין 'יהודים' ובין 'עברים', כלומר בין בני הארץ, שהם 'אומה', ובין ילידי הגלות, שאינם בעלי זיקה לאומה זו לפי התפיסה שהיהדות היא דת ולא לאום.

במחצית הראשונה של שנות הארבעים הקים רטוש את תנועת הוועד לגיבוש הנוער העברי וקרא לנוער להתנכר ליהדות. הוועד לא הצליח לסחוף אחריי את ההמונים, אך רעיונות כנעניים חלחלו לגופים שונים דוגמת הוועד העברי לשחרור האומה שהקימה משלחת אצ"ל בארצות הברית בראשות הלל קוק ושמואל מרלין ותנועת בני חורין, קבוצה שפרשה מהרוויזיוניסטים ובראשה עמד הד"ר וינשל.¹⁴ גם אורי אבנרי, שהקים את הקבוצה במאבק בסוף 1946, הושפע מרעיונות אלו, אך לא קיבל את מכלול השקפת העולם הכנענית ופיתח עוינות רבה לרטוש.¹⁵ גם ללח"י חדרו רעיונות כנעניים, בזכות השפעתו הרבה של רטוש על אברהם (יאיר) שטרן. אמנם שטרן לא קיבל את ההבחנה העקרונית בין 'יהודים' ל'עברים', אך הוא קיבל את עיקרי התפיסה הטריטוריאלית ילידית, והיא הייתה למרכיב מרכזי בהשקפת עולמו. זו הובילה להצטרפות כנענים או כנענים למחצה למחתרת, ונוצר בה 'עורק כנעני'.¹⁶ עמוס קינן היה אחד מהם.

לאחר שנות השפל שידעו הכנענים ועם תום מלחמת העצמאות החליטו רטוש ואהרן אמיר (נולד בשם אהרן ליפץ. משורר ומתרגם), להוציא לאור כתב עת לשם הפצת בשורתם, כמו גופים אחרים באותה עת. העיתון נקרא אלף, והוא החל לצאת לאור בנובמבר 1948, לא בקביעות. ראשי הקבוצה היו רטוש ואחיו, עוזי אורנג, צבי רין (נקרא גם זאב חנון) ואהרן אמיר. באלף הם ניסו לקדם את השקפת עולמם; ומנגד, הם ביקרו בחריפות את הממשלה 'שיצרה אישיות לאומית מזויפת ולא טבעית. תלושה וריקנית'.¹⁷ שותפים אחרים היו קבוצה קטנה מיוצאי לח"י שהיו קרובים בדעותיהם לכנענים, ובהם יעקב אשמן, שרגא גפני ובוטו עברון. גם עמוס קינן הצטרף, אך כשהבין שאין לכנענים תכנית פעולה מגובשת עזב את הקבוצה. היה בכך לבטא יחס דו־ערכי כלפיהם. מצד אחד הוא קיבל מהם את הרעיון הכנעני, וזה הוליכו ללח"י וקירבו אליהם, ומצד אחר הוא סירב לקבל את חוסר המעש שלהם בימי המאבק בבריטים וסלד מההתנשאות הפסידו־ילידית שלהם (זו באה לידי ביטוי לדוגמה בהיגוי מודגש של ח"י"ת ועי"ן וכתובה בלשון תנ"כית חגיגית). כעבור שנים הוא

14 שביט, מעברי עד כנעני, עמ' 103-105.

15 אורי אבנרי, אופטימי, א, ידיעות אחרונות וספרי חמד, תל אביב תשע"ד, עמ' 152-215.

16 זאב איבינסקי, לח"י - צבת ראשונה, עיונים בנפתולי תקופה ודרך, יאיר, תל אביב תשס"ג,

עמ' 545-550; שביט, מעברי עד כנעני, עמ' 96-100; פורת, שלח ועט בידו, עמ' 204-223.

17 שביט, 'משחיות', עמ' 75.

לגלג עליהם בטענה שמכולם, רק הוא ויעקב אשמן נולדו בארץ, לחמו במחתרת ושירתו כלוחמים בצה"ל, ואילו שאר הכנענים נולדו בגלות והמשיכו לשאת את רשמיה בהתנהגותם ובלבושם.¹⁸ בו בזמן הוא החל לכתוב את הטור הסאטירי 'הארץ' 'עוזי ושות' וירה בלשון חדה ועוקצנית את חצי ביקורתו בממסד הדתי והפוליטי. הטור זכה לפופולריות רבה, 'עוזי' היה לאב־טיפוס של הצעיר העברי המרדן הדוגל ברעיונות 'כפריים' נגד הצינונות והיהדות, ונוצרה זיקה תדמיתית בינו לכנענים.¹⁹ הופעתם המחודשת של הכנענים עוררה פולמוסים עזים בדפי העיתונות, והם הותקפו מכל עבר – מהעיתונים הדתיים עד עיתוני מפא"י השונים.²⁰

לאחר התמסדות אלף החליטו הכנענים לייסד תנועה פוליטית למחצה, ובסתיו 1951 הוקם מרכז העברים הצעירים (מע"צ). המצע שהוצג במסיבת עיתונאים בידי רטוש, אמיר ומייג'ור שמואל ויזר, קצין לשעבר בצבא הבריטי שייסד ב־1948 ארגון מתנדבים בשם הלגיון העברי והיה דמות מוכרת בחוגי הרוויזיוניסטים ואצ"ל,²¹ קרא להפסקת ההגירה לישראל, לביטול משטר השנוררות, להקמת מדינה חילונית ולא־יחוד פדרטיבי מרחבי. בעיניהם שורש המשבר נעוץ בציונות, והפתרון הוא בהשתחררות ממנה ובקבלת התפיסה שישראל היא אומה עברית חדשה שמתפתחת במרחבי ארץ הפרת.

כחלק מתהליך הקמת התנועה הם פנו לרשויות בבקשה להירשם כאגודה עות'מאנית (כמו רישום עמותה בימינו), הקימו סניפים בערים הגדולות, ערכו בחירות לוועדות השונות (ועד מרכזי, גזברות, ביקורת), גבו דמי חבר, קיימו פגישות עם עיתונאים וניסו לגייס פעילים, בעיקר תלמידי תיכון, מחוגי האוניברסיטה העברית בירושלים ומהצבא.²² בפועל, לתנועה לא היו לא הייררכיה ברורה, לא יעדים מגובשים ולא תכנית פעולה מסודרת, והיא סבלה מסכסוכים פנימיים ומ'עריקות'. מה עוד שהוצאת אלף לאור גזלה את מרב המאמצים. כל אלו הובילו את אחד העיתונים להגדירה ספק כת תנועה.²³ שלא כהוצאת אלף לאור, הקמת התנועה לא עוררה עניין ציבורי רב.²⁴ בשל יכולותיה הדלות בתחום המעשי, היא לא בלטה, וכמעט לא הצליחה לקדם בציבור את הסוגיות שבהן עסקה. אחת הבולטות בהן התמקדה ביחסי דת ומדינה.

- 18 'והכנעני אז בארץ' (ריאיון מקיף עם קינן בנוגע לכנענים), פרוזה, 17-18 (אוגוסט-ספטמבר 1977), עמ' 4-12. מצוטט גם בתוך: Diamond, *Homeland*, p. 76.
- 19 לדוגמה, 'לעוזי לא אכפת', חרות, 19.11.1951, עמ' 2. כך הוא כתב לדוגמה: 'כנראה הצליחו ה'עוזים' השונים למצוא איש את רעהו ולהתארגן במסגרת של "מרכז העברים הצעירים".'
- 20 פורת, שלח ועט בידו, עמ' 246-261.
- 21 שם, עמ' 226; 'מיהו שמואל ויזר מייסד הלגיון העברי בבריטניה', המשקיף, 22.2.1948, עמ' ב.
- 22 תנועת העברים הצעירים (הכנענים) – דו"חות של השב"כ, דו"ח (להלן: הכנענים – דו"ח השב"כ) מ־29.4.1952, ארכיון המדינה (להלן: א"מ), ISA-PMO-NA-001n17o, (להלן: תיק 1).
- 23 'לעוזי לא אכפת', עמ' 2.
- 24 רוב העיתונים פרסמו את מסיבת העיתונאים בכתבות קטנות בעמוד האחורי; לדוגמה, 'העברים הצעירים מסבירים עמדתם', הארץ, 13.11.1951, עמ' 4.

מאז הקמת המדינה עמדו על סדר יומה של החברה הישראלית סוגיות שקשורות ביחסי דת ומדינה. סביבם התנהלה מערכה ציבורית גדולה. חברי אלף ניצבו בקוטב האנטי-דתי הקיצוני, והבליטו את השקפת עולמם בסוגיה זו בדפי העיתון.²⁵ בשולי המערכה התרחשה פעילות אלימה, ובכללה שרפת מכוניות שנסעו בשבת ושרפת חנויות לממכר חזיר, שהאחראית לה הייתה ברית הקנאים, התארגנות ימנית דתית שפעלה למען צביון דתי במדינה ושבין חבריה היו יוצאי לח"י דתיים. חברי ההתארגנות נלכדו במאי 1951 לאחר שניסו להשליך פצצת עשן למליאת הכנסת במחאה על הדיונים לגיוס בנות לצבא.

כמענה לאלומות הדתית הוקמה בסוף 1950-תחילת 1951 הליגה למניעת כפייה דתית. בין ראשיה היו עוזי אורנן, מראשי אלף, וערי ז'בוטינסקי. הם הצהירו: 'הליגה לא נלחמת בדת ולא באנשים דתיים [...] אולם הליגה תנגד בכל תוקף ובכל האמצעים החוקיים העומדים לרשות האזרח [...] לכל ניסיון לכפות מצוות דתיות ומנהגים על כל אדם או על כל ציבור'.²⁶ אף שהליגה הייתה גוף עצמאי, הכנענים ראו בה כמה חשובה להפצת השקפת עולמם, ואורנן המליץ שכל חבר בתנועה הכנענית יצטרף לליגה.²⁷ הקמת הליגה הייתה לצנינים בעיני גורמים דתיים קיצוניים, ובמכתב חתום בידי חברי ברית הקנאים הם איימו: 'חברי הליגה יהיו בקרוב שוכני עפר והכנסת תהיה גל חורבות'.²⁸

אחת הסוגיות הבולטות שעמדו במוקד הפולמוס הייתה התחבורה בשבת. ביוני 1952 תיקן שר התחבורה פנקס שורת תקנות שהגבילו את התחבורה עקב המצב הכלכלי החמור והצורך לצמצם את השימוש בדלק. כחלק מהתקנות הוא החליט להשביט את התחבורה ביום השבת.²⁹ התגובה לתקנות הייתה זעם רב בציבור ובכנסת.

הכנענים בעקבות ניסיון ההתנקשות

ביום חמישי, 19 ביוני 1952, פרסם קינן טור עוקצני נגד תקנות השר פנקס:

כידוע אנחנו מדינה עניה ולכן החליט שר התחבורה שאסור לנסוע בשבת כדי לחסוך בדלק. אני חושב שזה לא מספיק וצריך לחסוך יותר. לפי דעתי זה מבזבז את האנרגיה השכלית של האזרח אם בשבת הוא מטייל, קורא ספרים, עיתונים, מקשיב לשטויות של הרדיו או יושב בבתי קפה. אם יחייבו את האזרח ללכת בשבת לבית הכנסת

25 לדוגמה: זאב חנון, 'איש לאוהליך ישראל', אלף (ינואר 1951), עמ' 4.

26 'ליגה למניעת כפייה דתית', הארץ, 5.3.1951, עמ' 4.

27 הכנענים - דו"ח השב"כ מ-21.2.1951 ומ-15.3.1951, א"מ, ISA-PMO-NA-001n17v (להלן: הכנענים - דו"ח השב"כ, תיק 8). ראוי לציין שלדברי פורת, רטוש עצמו לא התלהב מפעולתו של אחיו בליגה, ודבר זה מעיד על הסתייגותו מהתמסדות הכנענים. פורת, שלח ועט בידו, עמ' 266-267.

28 'מכתב איום', על המשמר, 12.7.1951, עמ' 1. מעניין שאחד התומכים המפתיעים של הליגה היה הרב קוק הבן, שעמד בקשרים עם אהרן אמיר.

29 שקלאר, 'הפנקס הפתוח', עמ' 123-121.

להתפלל, יהיה בזה משום חסכון רוחני עצום וזה תוסיף [כך במקור] גם קצת אמונה מה שחסר כאן מאוד [...] וחופץ מזה כל הבנות יכולות להתחיל לדבר אידיש, ללבוש גרבים שחורים ולחפש חתנים מבית דתי, ואז לא יקחו אותן לצבא – וזה יחסוך לנו מתקציב הבטחון. והבחורים יכולים ללכת ללמוד בישיבה – וגם הם יהיו פטורים מחובת הצבא.³⁰

אף שלרשותו של קינן עמדה במה ציבורית, הוא לא הסתפק במחאה כתובה אלא בחר לפעול בצורה מעשית. כעבור יומיים הוא כבר היה נתון באזיקים לאחר ניסיון ההתנקשות בשר התחבורה.

הטלת הפצצה באה בהפתעה גמורה. אף שקינן היה יעד למעקב הש"ב כחלק ממעקבם אחרי הכנענים, לא היה בנוגע אליו מידע מקדים ומעורר חשד. יתר על כן, היה ידוע שהוא קיבל מלגת לימודים בארצות הברית ועתיד היה לעזוב את הארץ.³¹ וכך כתב בן-גוריון ביומנו לאחר המעשה: 'הופתענו לפצצה שעוזי וחברו זרקו בבית פנקס'. הוא גם ציין שסמפכ"ל המשטרה היה בטוח כי השניים אחראים למעשה.³²

מיד לאחר המעצר פתחה המשטרה בחקירה נרחבת. בחיפוש שנערך בדירת בן-יאיר נמצאה תחמושת רבה, ושותפו לחדר נעצר. את החקירה ניהלה היחידה המיוחדת במטה הארצי, והיא כוונה בעיקר נגד התנועה הכנענית, שהעצורים נחשדו בחברות בה.³³ על בסיסה נעצרו כמה פעילים, ובהם אברהם רימון ממערכת הארץ, חברו של קינן וחבר בכנענים. רימון נזכר לא אחת בדו"חות הש"ב; הוא נעצר לאחר שהתקבל מידע כי בערב שבת שנזרקה הפצצה הראשונה לבית פנקס הוא נעדר מביתו עד שעת לילה מאוחרת לאחר שהזמין את קינן לבקרו.³⁴ אמנם בתום החקירה הוא שוחרר, אך מעצרו זכה להד בתקשורת. כיצד התקבל המעשה בציבור? עם היוודע ניסיון ההתנקשות גינו אותו בחריפות גורמים רשמיים בישראל, ומכתבי תמיכה והודיה על הנס נשלחו לפנקס. היה מי שאף חיבר ברכה מיוחדת ל'שלום הוד מעלתו נשיא המזרחי, שר התחבורה [...] ביום הציל אותו מכף כל אויביו ומכף המרצחים' והיה מי שנטע ח"י עצים ביערות קרן קיימת לישראל לכבודו – בעקבות הינצלו.³⁵

בישיבת הממשלה שנערכה בבוקר יום ראשון שלאחר המקרה סקר שר המשטרה בכור שטרית את הפרטים הידועים, ובסיומה הביע דובר הממשלה ביטחון במשטרה שתחשוף את כל המעורבים בפרשה. מנגד, הוא סירב לענות על השאלה אם הממשלה דנה במעמד הכנענים ובזיקתם למעשה.³⁶ מעיון בפרוטוקול הישיבה עולה שסוגיית הכנענים לא עלתה

30 'הדת כגורם חסכון לאומי', הארץ, 19.6.1952, עמ' 2.

31 הכנענים – דו"ח השב"כ מ-11.5.1952, א"מ, תיק 1.

32 יומן בן-גוריון, 22.6.1952, ארכיון בן-גוריון, 07/02/1952-22/06/1952.

33 'זוהו 3 העצורים בהטלת הפצצה לבית פנקס', מעריב, 22.6.1952, עמ' 1.

34 הכנענים – דו"ח השב"כ מ-23.6.1952, א"מ, תיק 1.

35 ISA-Privatecollections-ZviPinkas-000bi6l, ש.ם.

36 'הממשלה דנה בהתנקשות', שערים, 23.6.1952, עמ' 1.

כלל לדיון, וחברי הממשלה, ובהם פנקס עצמו, מיהרו לסיים באופן תמוה במקצת את הדיון בפרשת הפצצה.³⁷

אולם שאלת הזיקה לכנענים עלתה לא לחינם. כאמור, עוד מהרגע שנתפסו שני החשודים כוונו החיצים כלפיהם בתור האחראים למעשה: עיתון הַצִּפָּה, הדתי, הקצה מקום רב לניסיון ההתנקשות וזיהה מיד את קינן כ'אחד מראשי "הכנענים", משתתף קבוע בעיתונם "אלף" השופע כידוע רעל וארס כלפי כל ענין יהודי'. מאמר אחר בעיתון סקר את קורות התנועה הכנענית ואת האידאולוגיה שלה, אגב ציון עבודת הבעל וההפקרות המינית שהואשמו בה הכנענים תדיר והועלו האשמות חריפות כלפי העיתונים החילוניים, בעיקר הארץ שבו כתב קינן, בטענה שהסיתו נגד השר והובילו להתנקשות בו.³⁸ העיתון **שערים** של פועלי אגודת ישראל ראה בהתנקשות לא רק פגיעה בדמוקרטיה אלא 'התנקשות בכל המהות הרוחנית של ישראל [...] בכל ערכי האומה ופגיעה בצו האלוהי של "לא תרצח"' והאשים את התפיסות הכנעניות שהן אלה שהובילו להתנקשות.³⁹ גם שם זוהה קינן עם הארץ, ובחידוד אופייני הוחל עליו פסוק 'והכנעני אז בארץ'.⁴⁰

אך גם העיתונים הכלליים לא עמדו מנגד. **מעריב** כתב דברים חריפים נגד הכנענים, והעורך קרליבך האשימם במפורש במעשה, כמו שעולה מהדברים שציטטתי למעלה. הוא לא נמנע מלתאר אותם ככאלה ה'רואים עצמם כגויים לכל דבר ובעיקר לגסות, לטיפשות ולאנטישמיות' וראה ב'עוזי ושות'" כאחד מכלי הביטוי שלהם.⁴¹ בזירה הפנים-תקשורתית, מיהר קרליבך לנצל את העובדה שקינן כתב בעיתון המתחרה ותקף את הרדידות ואת הריקנות שהתלוו לכתיבתו, המשקפת דה פקטו את הארץ ואת ציבור קוראיו.⁴² בהקשר זה, אנקדוטה שנזכרת בדו"ח הש"ב ומצביעה על יעדי המעקב מלמדת שבעלי הארץ התקשר בעצמו למערכת **מעריב** וביקש שלא יכניסו את שם עיתונו בדיווחים על הפצצה. קרליבך נעדר מהמערכת, ולכן כיבד עורך המשנה את הבקשה, אולם כשהוא חזר למערכת ושמע את הדברים הוא ביטל את ההחלטה הקודמת ומיהר לפרסם את המאמר התוקף את הארץ.⁴³ מחשש לנזק תדמייתי ניסה עורך הארץ למזער את קשריו עם קינן, הגדיר אותו כמשתתף ותו לא בכתיבת הטור ומיהר למנות כותב חדש.⁴⁴

37 סטנוגרמה של ישיבת הממשלה מ'22.6.1952, א"מ, ISA-PMO-GovernmentMeeting-0002eed.

38 'החשודים בהתנקשות בשר התחבורה', הַצִּפָּה, 23.6.1957, עמ' 1. ראו גם: 'הכנעניים וגלגוליהם', ההסתה שקדמה להתנקשות, שם.

39 'לא תרצח', **שערים**, 24.6.1952, עמ' ב.

40 'על חודו של עט', שם, 23.6.1952, עמ' 2.

41 'הפצצה הכנענית', **מעריב**, 22.6.1952, עמ' 4. יש בכך צדק מסוים מכיוון שהספרות הסאטירית ביטאה את הרוח 'הכנענית' והושפעה ממנה. שביט, **מעברי עד כנעני**, עמ' 156.

42 'פרצופו של עוזי', **מעריב**, 23.6.1952, עמ' 2. ראו גם את הכותרת הראשית 'סופר הארץ חשוד בהטלת הפצצה', **ידיעות אחרונות**, 22.6.1952.

43 הכנענים – דו"ח השב"כ מ'24.6.1952, א"מ, תיק 1.

44 'שלושת החשודים בהטלת פצצה בבית ד.צ. פנקס יובאו היום לפני שופט', הארץ, 23.6.1952, עמ' 1.

ראשי העברים הצעירים מיהרו לפרסם – בתגובה להאשמות נגדם – הכחשה גורפת בעיתונות. הם הודו שבעבר היה קינן חבר בקבוצתם, אך טענו שעזב זמן רב לפני כן ואינו בקשרים עמם.⁴⁵ גם קינן ביקש להעביר לאמצעי התקשורת הכחשה פומבית נגד הידיעות הקושרות אותו לכנענים, אך המשטרה סירבה להעביר את המסר בטענה הזאת: 'אין המשטרה משמשת צינור להעברת ידיעות מאסיר לעיתונות'.⁴⁶ בדבר הבליטו את הכחשת ראשי הקבוצה הכנענית, אך 'סופרו המיוחד' של העיתון הדגיש שאחדים מהפעילים בתנועה הכנענית נטו לפעול, גם אם לא על דעת ההנהגה, כמו הפגנות השבת ותכנון לפגיעה בחנויות הסקריפ (להלן). הוא גם פקפק בהכחשת ראשי הכנענים בנוגע לעזיבת קינן את התנועה וציין כי יש כנענים שלא הסתירו את אהדתם לניסיון ההתנקשות.⁴⁷

דו"ח הש"ב שנשא את הכותרת 'תגובות בין אנשי "אלף" ואוהדיהם על "פצצת פנקס" תמך בטענות. בדו"ח ציין המחבר 'הורם (נגיד)' שמות של כמה כנענים שתמכו במעשה; ומנגד, הוא דיווח שעוזי אורנן הסתייג ממנו והכחיש קשר אליו. לסיכומו של דבר כתב, נראה 'כי אנשי השורה של אלף לא ידעו על הפעולה. הם היו מרוצים מעצם הרעש שהעניין עורר והתייחסו בקלות ראש לעצם הפעולה'.⁴⁸

גם יוצאי לח"י ששני החשודים היו חברים בארגונם נדרשו להגיב למעשה. בידיעות אחרונות ציטטו את הד"ר ישראל אלדד, ממנהיגי לח"י לשעבר, שתיאר את קינן 'בחור אמיץ לב העשוי ללא חת', ומתיאור זה השתמע כי הוא כביכול תומך במעשה. אלדד הכחיש פומבית את האמירה המצוטטת ואיים לתבוע את העיתון.⁴⁹ מנגד, נתן ילין-מור, מנהיג אחר של לח"י, הסתייג מהמעשה, אך מכיוון שהתנגד רעיונית לשלטון, הוא התגאה בעובדה שרק יוצאי לח"י תרגמו את הזעם והטרוניה הציבורית, לפעולה מבצעית.⁵⁰

לאחר שנעצרו קינן ובן-יאיר הם הובאו לבית המשפט ומעצרו הוארך. הם הואשמו בגרימת נזק לדירה השר ובהחזקת פצצה (העונש על העברות האלה הוא מאסר עולם), ולא בניסיון לרצח. בן-יאיר הואשם גם בהחזקת אמל"ח.⁵¹ בחקירה הם שמרו על זכות השתיקה, אך ניהלו שיחות לא רשמיות עם ראש המחלקה הפלילית במטה הארצי יהודה פראג, שניהל את החקירה. אחת הנקודות המרכזיות בשיחה עם קינן הייתה זיקתו לכנענים. 'האם אתה משתייך לקבוצת הכנעניים?' שאל החוקר. קינן השיב בשלילה, אך הודה שהיה חבר בקבוצה לזמן-מה. לשאלת החוקר מדוע עזב את הקבוצה ענה קינן: 'עזבתי את הכנעניים כי תוכניתם נראתה לי מגוחכת במקצת', והוסיף שלמעט פגישות מקריות אין הוא קשור

45 'ראשי הכנעניים מכחישים השתייכות תנועתם לעניין הפצצה', **הבקר**, 23.6.1952, עמ' 1; 'הודעת מרכז העברים הצעירים', **הצפנה**, 23.6.1952, עמ' 1.

46 'חוקרים את הקרובים והחברים של החשודים בפצצת פנקס', **חרות**, 25.6.1952, עמ' 4.

47 'לפרשת עוזי ושותפיו', **דבר**, 27.6.1952, עמ' 8.

48 דו"ח מ-26.6.1952, א"מ, ISA-PMO-NA-001n17q.

49 'שלושת החשודים בהטלת פצצה בבית ד.צ. פנקס יובאו היום לפני שופט', **הארץ**, 23.6.1952, עמ' 1.

50 מכתב ני"מ לשמואל אריאל, 10.7.1952, ארכיון מכון ז'בוטינסקי, 135/2/3.

51 'התחלת החקירה המוקדמת נגד עמוס קינן וש. בן יאיר – מחר', **הארץ**, 6.6.1952, עמ' 4.

אל הקבוצה או אל אנשיה. הוא גם שלל את חברות בן-יאיר בקבוצה. לעומת זאת, שותפו נפל בלשונו. 'אינני משתייך לשום מפלגה, שום מפלגה לא שלחה אותי, את הרקע, את הגורם למעשה אני שומר לעצמי', אמר וחתם בכתב על הדברים.⁵² אמירה זו הייתה אחת הנקודות המרכזיות במשפט שבמהלכו נפטר השר פנקס; העדים המרכזיים במשפט היו השוטרים ששמרו על בית פנקס. בחקירה הנגדית שערך הסנגור עורך הדין מיכה כספי החלו להתגלע בקיעים בעדותם. התברר שדו"ח המעצר שונה לאחר כתיבתו וש אחד מהם נרדם בזמן השמירה. בשחזור התברר גם כי לביתו של פנקס יש עוד כניסה, שאותה לא יכלו לראות השומרים על הבית, וכי פתיל החבלה שנלקח מהזירה והוצג במשפט הוא פתיל חי שטרם הופעל. קינן הציג גרסה חדשה אשר למאורעות אותו הלילה: לטענתו, הוא קיבל שיחת טלפון אנונימית, ובה הוזמן לבית השר כדי לראות 'דבר משעשע'. הוא הגיע למקום ונעצר על לא עוול בכפו. בן-יאיר תמך בדברים. למרבה הפלא, קיבל השופט זאב צלטנר את הגרסה המוזרה הזאת במלואה,⁵³ קבע שהשניים לא נכנסו כלל לבניין וזיכה אותם. את גרסת עדי התביעה הוא שלל ומתח ביקורת חריפה עליהם: 'לו הייתי מתאר לעצמי סמל של מצפון רע הייתי בוחר בשירצקי [אחד מהשוטרים]', קבע.⁵⁴ הם נתפסו עם חרב נוטפת דם והם הולכים לצאת זכאים בגלל הטמטום של המשטרה, סיכמו בבית הקפה כסית את המשפט.⁵⁵

בערעור שהגישה הפרקליטות, לאחר מסע לחצים מצד חברי הכנסת החרדים והצפנה ושלא כעמדתה הראשונה, זיכה הרכב השופטים בראשות השופט אגרנט את קינן ואת בן-יאיר מחמת הספק, אך ביקר בחריפות את קביעותיו של השופט צלטנר. לאחר סיום הסיפור בחרה המשטרה - בהחלטה תמוהה - שלא לפתוח את החקירה מחדש.

לימים הודה קינן בפני נורית גרץ אשתו שהוא ובן-יאיר היו אחראים למעשה ותיאר בפניה את השתלשלות האירועים: עוד מאז הקמת המדינה הוא התאכזב ממנה והרגיש שצריך 'לעשות משהו'. כמותו היו יוצאי מחתרות שונים שמקצתם הקימו התארגנויות שונות. במחשבותיו עלו תכניות שונות, התנקשות בבן-גוריון ופגיעה בחלפני כספים שסימלו את השוק השחור, לדוגמה. הוא ניסה לעניין אחרים ברעיונותיו, אך אלו סירבו לשתף פעולה. 'המהפכה צריכה להתרחש בתוך הדמוקרטיה, גמרנו עם האקדחים', הצדיק אורי אבנרי את סירובו.⁵⁶ ידידו מלח"י בועז עברון חשב כמוהו וקבע: 'הזמנים השתנו. השיטות האלה לא יעבדו עכשיו'.⁵⁷ ידיד אחר תיאר את האווירה בקרב החבורה: 'לכולנו היה ברור שצריך לעשות משהו. אבל דיברנו על מה שצריך לעשות בכוס השנייה, אז זה

52 'עדות וויליאם שטיינר בחקירת קינן ובן יאיר', שם, 10.7.1952, עמ' 4; 'הקצין פרג מספר על שיחתו על קינן ובן-יאיר', מעריב, 8.9.1952, עמ' 1 ו-4.

53 Ben-Yehuda, *Political Assassinations*, p. 178

54 'פסק הדין במשפט עמוס קינן ושאלתיאל בן יאיר', הארץ, 14.9.1952, עמ' 2.

55 גרץ, על דעת עצמו, עמ' 269.

56 מצוטט שם, עמ' 322.

57 מצוטט שם, עמ' 329.

הכנענים בעקבות ניסיון ההתנקשות בשר התחבורה דוד צבי פנקס

היה מאוד חשוב, ובכוס הרביעית זה כבר היה פחות חשוב.⁵⁸ בן-יאיר היה היחיד שהסכים להצטרף לבסוף. את חומר הנפץ קיבל קינן מידידו מנוער יעקב חרות, חבלן מומחה יוצא לח"י שבאותם ימים הנהיג את מחתרת צריפין. לימים סיפר שקינן שכנעו כי חומר הנפץ מיועד לפעולת מחאה נגד חנות שמוכרת תוצרת גרמנית. כשהבין שקינן שיקר, ניתק את קשריו אתו.⁵⁹ אם כן, הפעולה הייתה פעולת מחאה פוליטית מובהקת, שלא כמו שסבר אילני כי היא נבעה משיעמום או מבידור ניהיליסטי.⁶⁰ המשך העלילה כבר סופר. כיצד השפיעו המעשה והמשפט שהתנהל בעקבותיו על יחס הציבור לתנועה הכנענית?

הקבוצה הכנענית בשיח הציבורי

מאז התפוצצה הפצצה בבית פנקס עמדו הכנענים במוקד שיח ציבורי סוער. נדמה שכל העיתונות הישראלית הפנתה באחת זרקור לעבר הקבוצה, שלמעט הבלחות אקראיות דשדשה בציבוריות הישראלית. כעת החשש מהם כבר לא נגע אך ורק בפן הרעיוני-תאורטי שהרי הוכח שיש מי שמתרגם את הרעיונות גם לפעולות מבצעיות.⁶¹ מקוריזו פוליטי חזרו הכנענים להיות תנועה שמאנתגרת את השיח הפנים-תרבותי בחברה הישראלית. השיח הלך והחריף בעקבות האהדה חסרת התקדים שזכו לה העצורים. 'מסביב קהל רב, צעירים ומבוגרים, מנופפים בידיים, מנסים להתקרב, צועקים "עוזי, עוזי"', תיארה זאת בציוריות נורית גרץ,⁶² ולא בכדי. קינן יצר בטוריו דיכוטומיה בין דור 'הירחמיאליים', כך כינה את דור המייסדים המהגרים, ל'עוזים' הצעירים, ונהיה 'דוברים' הלא רשמי של בני הנוער ובעל השפעה מעצבת עליהם; והם ראו בו את גיבורם. כהד לכך התקבל במערכות העיתוניים מכתב בחתימת 'נאמני העם במולדת', ובו ברכה לעצורים 'לוחמי החופש, תובעי כבוד האומה [...] אשר הרימו ידם על מדכאי העם ומשפיליו', אגב הצהרה שהם ימשיכו בדרכם. המכתב זכה לפרסום רב ועורר סערה ציבורית.⁶³

מלבד הצגת הקבוצה הכנענית, צביונה והאידיאולוגיה שלה חזרו ונשמעו כהד לפולמוס הקודם, קולות חריפים נגדה. חבר מפ"ם וכתב על המשמר יוסף ימבור, 'אפיקורס' כהגדרתו, היה בוטה ביותר. בהשקפתם הוא ראה מהדורה ישראלית של האקזיסטנציאליזם, פירושו כאלה שדוגלים בהפרת כל משמעת מוסרית וחברתית, ותקף אותם במילים קשות כמו 'רעיונות חולניים' ו'פרי באושים'. אילו הייתי בתקופת התנ"ך, הייתי מצטרף למחנה אליהו

58 ריאיון גרץ עם דב יסקי, 15.6.2004, ארכיון עמוס קינן, מכון גנוים, E73390.

59 'ההונאה ששמה קץ לחברות שלי עם עמוס קינן' <https://www.haaretz.co.il/news/education/> 1.1275623 (אוחזר ב-3.6.2021).

60 אילני, התנקשויות פוליטיות, עמ' 102.

61 ראו לדוגמה: 'גאנגסטריזם ספרותי ומדיני', דבר, 27.6.1952, עמ' 2.

62 גרץ, על דעת עצמו, עמ' 220.

63 'שביתת רעב של קינן ובן יאיר', הארץ, 26.6.1952, עמ' 4.

הנביא נגד 'אחאב ואיזבל ומשרתייהם המודרניים עוזי ושות', הצהיר.⁶⁴ נימה דומה נשמעה גם בדפי הפועל הצעיר שראה בכנענים כת מסוכנת והרחיב בניתוח השקפת עולמם⁶⁵ ובדפי חרות שהאשימה אותם בשנאת ישראל, באהבת הערבים ואפילו בקבלת תורת הגזע של היטלר.⁶⁶ גם בקרב אנשי הרוח קמה סערה, וכמה מהם, כמו שופט בית המשפט העליון לשעבר שמחה אסף והפילוסוף ש"ה ברגמן, פרסמו מכתב גלוי ל'סופרים, העיתונאים ואנשי הרוח בישראל', ובו התריעו על תופעת הכנענות כביטוי להתכחשות לנכסי הרוח של האומה היהודית ולהתערערות יסודות התרבות הנצחיים והבהירו את הצורך להתעמת עם השקפה זו. הביטוי המעשי שעליו ניטשת מערכת התרבות היא שמירת השבת טענו וקראו לאנשי רוח להצטרף ל'חוג מוקירי שבת' אותו יזמו כשלב ראשון ב'הבראתו הרוחנית של עם ישראל'.⁶⁷

ונשמעו גם קולות מתונים. אמנם כתב הַבְּקָר ראה ברעיונות הכנעניים 'הזיות מחוסרות טעם', אולם קרא לנצל את ההזדמנות שבה הכנענים עלו לתודעה הציבורית כדי לבחון את השפעתם על הנוער המחפש את דרכו הרוחנית. לא ניתן להתעלם מהשפעה זו, הוסיף ופנה לאנשי הרוח לתת את דעתם לכך ולמצוא מענה לנהירת הנוער אחרי רעיונות אלו.⁶⁸ אורי אבנרי – שאמנם נחשב כנעני בחוגים מסוימים, אך לא בצדק – קבע שמדובר בתנועה חסרת סיכוי להגיע להשפעה ציבורית מכיוון שראשיה הם בסך הכול משוררים חסרי הבנה פוליטית הרואים בעצמם כנביאים יותר מאשר כמנהיגי מפלגה. קריקטורה של דוש צורפה למאמר, והוצגה בה דמות זעירה שעל חולצתה המילה 'כנענים' ומאחוריה משתקף צל גדול ואימתני מתחת לכיתוב 'סכנה לאומית'.⁶⁹

העיתונות הדתית הייתה שותפה טבעית למתקפות ויצאה בחריפות נגד הכנענים. עם זאת, כותביה ניצלו לא אחת את השיח הציבורי כבמה לפולמוסים רחבים בנושאי דת ומדינה, חינוך ותרבות. כך לדוגמה טען ש"ז שרגאי, מבכירי המזרחי, שזריקת הפצצה והתמיכה שזכה לה המעשה בקרב הנוער מבטאות את ריקנות הרוח בחברה הישראלית. עם זאת, הוא לא קיבל את הזעזוע שביטאו כותבים חילונים דוגמת יוסף ימבור אלא יצר דיכוטומיה לא מתפשרת בין שומרי התורה ובין אלו הכופרים בה. לדידו, הכפירה והחילוניות הולידו את הכנענים, וההתנגדות לשמירת השבת היא זו שהובילה לבסוף להשלכת הפצצה.⁷⁰ אך כל הדיונים והפולמוסים בנושא הקבוצה הכנענית היו קדימון בלבד למערכה הבאה. רצתה ההיסטוריה וזמן קצר לאחר זיכוי קינן ובן-יאיר פרסם מבקר הספרות ברוך

64 'עובדי הבעל החדשים', על המשמר, 27.6.1952, עמ' 3.

65 'הארס הכנעני', הפועל הצעיר, 1.7.1952, עמ' 4-1.

66 'עבדות בתוך המדינה', חרות, 18.7.1952, עמ' 4-5; 25.7.1952, עמ' 4 ו-7.

67 פורסם בעיתון הַצְּפָה, 19.9.1952, עמ' 13. מצוטט גם בתוך: אילני, התנקשויות פוליטיות, עמ' 97-98.

68 'תרבות כנען', הַבְּקָר, 25.7.1952, עמ' 3.

69 'האמת על הכנענים', העולם הזה, 30.6.1952, עמ' 7.

70 'הפצצה שפערה את תהום האלילות', הַצְּפָה, 22.8.1952, עמ' 3 (מאמר ראשון); 29.8.1952, עמ' 3 ו-1 (מאמר שני, הציטוט מעמ' 5).

קורצוויל את חיבורו המפורסם והמעמיק על 'מהותה ומקורותיה של תנועת העברים הצעירים (הכנענים)', המשמש עד ימינו חיבור קנוני בנוגע אליהם. אף שראה בהם קבוצה קטנה כמותית, הוא הכיר בכוחם האינטלקטואלי ובהשפעתם על הנוער וחשף את שורשיהם הרוחניים. לסברתו, הכנענים הם תוצר החינוך הציוני החילוני, והם המשך ישיר לספרות ההשכלה ולסופריה דוגמת יהודה לייב גורדון, מיכה יוסף ברדיצ'בסקי ושאל טשרניחובסקי. מסקנתו הייתה שחובה לייצר בשיתוף הכנענים עילית רוחנית חדשה שתשמש מצפן ערכי שיכוון את החברה הישראלית.⁷¹ המאמר המכונן 'שנתן את הטון והציב את המסגרת המושגית למשך שנים רבות' בנוגע לכנענים כהגדרת 'יושע פורת'⁷² והשפיע גם על המחקר על אודותיהם, עורר הדים רבים, יצר פולמוסים והעלה את השיח בעניינם שלב נוסף.⁷³

מבין החולקים על התזה שהציג קורצוויל בלט מאמר בדבר שביקש להציב מסגרת מונחים שונה לחלוטין, ומכאן חשיבותו ההיסטורית. לטענתו, הכנענים אינם תוצר של החינוך הציוני אלא להפך. השקפתם מערערת על ערכי ההגשמה החלוצית ועל הערכים הקונסטרוקטיביים מבית תנועת העבודה; ויתרה מזו, להבדיל משלילת הגולה הציונית הדיאלקטית, המכירה בערכו של העולם הישן אך שוללת אותו כדי לבנות עליו עולם חדש, שלילת הגולה הכנענית היא שלילה הורסת ומעקרת, שמתנגדת לא רק לעולם הישן אלא גם לזה החדש שקם במקומו.⁷⁴

פרדוקס הוא כי השיח החריף סביב הכנענים, שהחל מיד לאחר השלכת הפצצה לבית פנקס, הביא לקבוצה שולית זו פרסום רב, כמו שקבע בצדק אחד מכתבי חרות.⁷⁵ טענה זו נשמעה גם מפי יצחק לבני, מחבורת המשוררים הצעירים ולימים איש תקשורת בכיר שנחשד בידי הש"ב כחבר בקבוצה הכנענית אך נוקה מהחשד: 'ההתנקשות בחיי שר התחבורה נתנה להם את אשר לא נתנו להם כל שנות פעולתם - פרסום והתעניינות ציבורית'.⁷⁶ ביטוי מאלף למגמה זו ניתן ביחס סלם לכנענים. סלם היה גוף רעיוני שהגיב בזמן אמת על תופעות שהתרחשו בחברה הישראלית, וכשהחל אלף להתבסס כתב אחד מכותבי סלם מאמר חריף נגד הכנעניות. המאמר לא פורסם מכיוון שאצ"ג, שהיה מעורב בביטאון, יעץ לעורך שלא להתעמת עם הכנענים, המעוניינים אך ורק בפולמוסים. משהתפרץ השיח

71 המאמר פורסם בלוח הארץ לשנת תשי"ג, עמ' 107-129.

72 פורת, שלח ועט בידו, עמ' 268.

73 לדוגמה, 'פרעה'נים, כנענים א' וכנענים ב', דבר, 3.10.1952, עמ' 2; 'התועים בחלל ריק', הצפנה, 19.9.1952, עמ' 2 ו-13; 'שופר של כנעני', שערים, 19.9.1952, עמ' 6.

74 'מעשה בשני דורות', דבר, 21.11.1952, עמ' 2 ו-7. גישה דומה הייתה גם לרומן וטר; הוא טען שלהבדיל מרוב הספרות והמחקר העוסקים בכנענים, אי אפשר לראות בהם שלב רדיקלי של המהפכה הציונית אלא מדובר בהשקפת עולם מובחנת מזו הציונית, עוינת לה ומסתמכת על מקורות אינטלקטואליים אחרים. Roman Vater, 'Beyond bi-Nationalism? The Young Hebrews Versus the "Palestinian Issue"', *Journal of Political Ideologies*, 21, 1 (2016), pp. 47-48.

75 'שובבים פוליטיים', חרות, 27.6.1952, עמ' 3.

76 'קוראים כותבים', הדור, 30.6.1952, א"מ, ISA-PMO-NA-001n17q.

מחדש היה חייב סְלָם להשתתף בו, והמאמר יצא מהגנזים ופורסם, אגב ציון שהוא 'נכתב ועמד להופיע ב"סלם" חשוון תש"י. מטעמים מסוימים נדחה פרסומו ואנו מוצאים לנכון היום להביאו בפני הקורא'.⁷⁷

בעקבות השיח הציבורי הסוער חרגו האוקטבות מהמסגרות התאורטיות והתקשורתיות, והיה גם מי שביקש לעלות שלב במאבק בכנענים. במשמרת הצעירה של המזרחי החליטו לצאת לפעילות הסברה בקרב הנוער הדתי והלא דתי כדי לשרש מלבם את תורת הכנעניות,⁷⁸ ובוועידת צעירי אגודת ישראל באמריקה אף עלתה הדרישה לאסור אותם.⁷⁹ העימות לא הסתיים בכך, ועבר גם לרחוב. כדי למנף את התודעה שזכו לה הכנענים וכדי לזכות באהדה הציבורית שהם חפצו בה כל כך, הם ארגנו, כמו אחרים, עצרות פומביות נגד הכפייה הדתית, וזו הייתה פעילותם הציבורית הראשונה והחשובה מאז נוסדו. הפעם הם נתקלו בהתנגדות חריפה. באחת השבתות הם קיימו באולם מוגרבי בתל אביב עצרת פומבית, אך זו פוצצה בידי חניכי בני עקיבא שהגיעו למקום בעקבות קריאת הַצְפָּה לבוא ללמד את הכנענים לקח. 'הכנענים ספגו תבוסה כה מוחצת דווקא מידי הנוער חובש הכיפות שאינו נחשב בד"כ כבעל שרירים מצטיינים', שמח לאיד אורי אבנרי.⁸⁰ בשבת שאחרי כן התקיימה עצרת דומה בקולנוע אוריון בירושלים; חניכי בני עקיבא חברו אז לחברי ברית אית"נים, תנועת הנוער של הד"ר אלדד, שהובלו בידי גאולה כהן ויצרו מהומה גדולה. השיא נרשם כשהסתערה כהן על שולחן הנואמים, הפכה אותו והוצאה אחר כבוד מהאולם בידי המשטרה, שנטלה פיקוד וביקשה מהדוברים לקצר בדבריהם כדי למנוע לסערת רוחות. גם בעל האולם הפציר לסיים את האירוע – בגלל הנזקים שנגרמו לרכוש.⁸¹ זירה אחרת שהתמודדו בה הכנענים הייתה הזירה המשפטית. בעקבות האשמות שהופנו כלפיהם לאחר ניסיון ההתנקשות בפנקס, החליטו רטוש ואמיר לתבוע את עורכי העיתונים מעריב והַצְפָּה בעוון הוצאת דיבה. המשפטים שהתנהלו בו בזמן סוקרו בעיתונות הכללית, וביתר הרחבה גם בזו הדתית. הטיעון המשפטי המרכזי שעלה לדיון היה אם הכנענים הם התאגדות רשמית בישראל או לא; ומשכך, אם התייחסות כזו או אחרת כלפי 'כנענים' מכוונת מפורשות כלפי הקבוצה או ראשיה. בא כוח עורך הַצְפָּה טען שאין ברשימת ההתאגדויות המוכרות בישראל גוף רשמי כזה, ולכן אין באפשרותו לתבוע את מאן דהוא. מנגד, בא כוח התובעים עורך הדין ירדור, איש לח"י בעברו שטרם נטש את דרך המהפכה, התרעם שמסמכי ההתאגדות הועברו כבר זמן רב לפני כן לממונה על המחוז שבתחומי אחריותו רישום האגודה כחוק והתהליך מעוכב בכוונה. במשפטים עלו לדיון

77 ד"ר משה כהן, 'על "עברים" ויהודים', סְלָם, מג (כסלו תשי"ג), עמ' 23-25. הציטוט מעמ' 23. ראו דו"ח מ-16.10.1949, א"מ, ISA-PMO-NA-001n17y.

78 הַצְפָּה, 2.7.1952, עמ' 3.

79 'דורשים לאסור את תנועת "הכנענים"', הארץ, 2.9.1952, עמ' 1.

80 'אסיפות מחאה נגד כפיית השבת', שם, 6.7.1952, עמ' 4; 'הפגנות השבת', העולם הזה, 10.7.1952, עמ' 8-9. הציטוט מעמ' 8.

81 דו"ח מ-13.7.1952, א"מ, ISA-PMO-NA-001n188.

הכנענים בעקבות ניסיון ההתנקשות בשר התחבורה דוד צבי פנקס

שלל המרכיבים שאפיינו את הכנענים, החל בעבודת אלילים והפקרות מינית וכלה ביחסם לציונות ולדת היהודית. בעדות מעניינת בבית המשפט ראה אהרן אמיר בדברים השמצות חסרות ביסוס והציג את תפיסות הכנענים בפירוט. את מספר חברי הקבוצה הוא כימת בהפרזה רבה בכ-500 אנשים וטען שהשלכת הפצצה לבית פנקס פגעה בקבוצה.⁸² בסיום המשפט דחה השופט את התובענה. אמנם הנימוק המרכזי היה משפטי, אך בה בעת גם בעל השלכות היסטוריוגרפיות לא מבוטלות בנוגע לכנענים. '[ש]יש אנשים רבים הידועים אף הם בציבור כ"כנעניים" ואינם שייכים לאותו ארגון [...] וכי הם [רטוש ואמיר] אינם מייצגים את הכנענים, לא במונח המשפטי ולא במונח הציבורי', כלומר 'כנעניות' פירושה הלך רוח ותפיסות רעיוניות, ולא דווקא ארגון מסודר המאגד את כלל הדוגלים ברעיונות אלו, ברשותו.⁸³ ההפסד במשפט השפיע מורלית וכלכלית על הכנענים ותרם לכישלונם.

מלבד ההשלכות הציבוריות והתדמיתיות שעלו כלפי הכנענים בפרשת ניסיון ההתנקשות בפנקס, הביאה הפרשה לתהליך הקצנה בתחום נוסף שהעיסוק בו החל לקבל תאוצה רבה ומקום מרכזי בפעילותם: אלימות פוליטית. גם כעת הצטלבה דרכם עם עמוס קינן ויוצאי לח"י אחרים.

הקבוצה הכנענית בין אלימות פוליטית לחתרנות מדינית

שנותיה הראשונות של המדינה התאפיינו בעימותים ובהתנגשויות בין שלטון מפא"י לגורמים שונים, בעיקר מקרב יוצאי המחתרות, שלא קיבלו את סמכותו ופיתחו עוינות כלפיו. היו מהם כאלה שהמשיכו לפעול בדפוסי הפעולה המחתרתיים, ולעתים אף גלשו לאלומות פוליטית ולטרור. לפעמים החריף העימות, נהיה גלוי ועורר סערות ציבוריות ושיח ער בחברה הישראלית. לעימותים אלו נודעה חשיבות רבה בתהליך הדיאלקטי של הבניית חברה דמוקרטית מתוקנת, והם יצרו מסגרת מובנית של כללי משטר, אתיקה ושיח תקשורתי וציבורי.

למעשה, עוד בימים הראשונים של המדינה נאלצו מערכות השלטון להתמודד עם גורמים שערערו עליהם – מאניית הנשק של אצ"ל אלטלנה, שטובעה בחופי תל אביב ביוני 1948, עד רצח חברי לח"י את מתווך האו"ם ברנדוט בספטמבר אותה שנה. בעקבות הרצח חוקקה הממשלה הזמנית את הפקודה למניעת טרור וחיסלה את לח"י. הדבר מתח עד הקצה את כללי המשטר התקינים הראויים למשטרים דמוקרטיים.

82 'חקירת א. אמיר במשפט "העברים" נגד "הצופה"', הַצִּפָּה, 18.11.1952, עמ' 4; 'עקרונות "העברים" הצעירים' הוסברו בבית המשפט, דבר, 27.10.1952, עמ' 4.

83 'השופט ביטל תביעת הכנענים נגד מעריב', מעריב, 30.1.1953, עמ' 1. גישה זו רווחת כיום גם במחקר. ראו לדוגמה את דברי רחל אלבוים-דרור בדיון בעניין הכנענים, בתוך: דני יעקובי, ארץ אחת ושני עמים בה, מאגנס, ירושלים תשנ"ט, עמ' 103-104.

גם לאחר חיסול לח"י המשיכו אחדים מפעיליו לפעול בשולי החוק. הבולט מהם היה הד"ר אלדד, שהטיף באמצעות סֶלֶם לאידאולוגיה לאומית-קיצונית שלא קיבלה לא את סמכות המדינה ולא את כללי המשחק הדמוקרטיים. אולם אלדד היה תאורטיקן, ולא איש מעשה, ואחדים מתלמידיו החליטו לממש את תורתו והקימו כמה התארגנויות מחתרניות. התארגנות אחת הייתה מחתרת מלכות ישראל (צריפין). הפעולה הבולטת שהיא ביצעה הייתה פיצוץ הצירות הסובייטית בתל אביב בפברואר 1953; התארגנות אחרת הייתה המחתרת שרצחה את הד"ר ישראל קסטנר במארס 1957; ועוד התארגנות הייתה ברית הקנאים, שעם חבריה נמנו יוצאי לח"י, וגם היא הושפעה מהטפותיו של אלדד.

עם זאת, העימותים עם השלטון נשאו לא רק צביון מחתרתי-טרוריסטי, ולעתים פרצו גם במרחב הציבורי. למשל כאשר נחשפו המגעים בסוגיית השילומים מגרמניה פרצה סערה ציבורית חסרת תקדים. עבור מנחם בגין ותנועת החרות היה מדובר ב'דגל חילופי' שיש להילחם עליו, והם תקפו את ההסכם בחריפות רבה, עד כדי קריאה למרי אזרחי. זכורה מכול הפגנת ההמונים בירושלים, שיצאה מכלל שליטה וקהל המשתתפים בה הסתער על משכן הכנסת. ראוי לציין שבשולי ההתנגדות לשילומים היו גם פעולות טרור כמו ניסיונו של דב שילנסקי להטמין פצצה במשרד החוץ בקריה בתל אביב ומשלוח מעטפת נפץ לקנצלר גרמניה בידי יוצא אצ"ל אליעזר סודיט, לימים לוחם במוסד, שטען כי נשלח בידי בגין לפעולה.⁸⁴

אירועים אלימים בין השלטון למתנגדיו פרצו גם על רקע כלכלי בעת שהחל סכסוך בין הימאים לאיגוד שהיה אמור לייצגם, אך בפועל היה זרוע של נציגי הסתדרות העובדים שהוביל לשביתה. השביתה לא חפה מהקשרים פוליטיים ועוררה סערה ציבורית גדולה. היא דוכאה באגרסיביות בידי המשטרה, וראשי מרד הימאים אף נדרשו לחזור לצה"ל להשלמת שירותם הצבאי. אווירה זו הייתה טעונה אדים דליקים, ובה פעלו גם הכנענים. את ניצני המהפכנות הפוליטית בהקשרה הכנעני אפשר למצוא עוד באפריל 1951, שאז התארגנו מקצת יוצאי לח"י להקים קבוצה על-לאומית שמטרתה מיגור שלטון מפא"י. הגורמים הפוטנציאליים לגיוס היו ערי ז'בוטינסקי, הלל קוק וקבוצתו, גורמים בתנועת החרות ובציונים הכלליים והכנענים.⁸⁵ כחודש ימים אחרי כן התקיים כינוס, ובו השתתפו כנענים ויוצאי המחתרת. בדיון טען אחד מיוצאי לח"י כי המלחמה טרם הסתיימה וכי האקדחים שכוחנו בעבר כלפי הבריטים צריכים להיות מוכנים לשליפה.⁸⁶ די בכך לתאר את האווירה ששרתה בחוגי יוצאי המחתרות ואת מקומם הפוטנציאלי של הכנענים בחזית זו. עם זאת, בשלב זה שללו ראשי הכנענים שימוש באלימות ובטרור כדי לקדם את המהפכה שהם שאפו לה ודגלו בדפוסי פעילות של תעמולה והסברה. גישה זו לא הייתה מקובלת על כל חברי התנועה. כמה פעילים, בעיקר מהסניף בחיפה, שהתאפיין בלוחמנות, חלקו

84 'סודיט: שלחתי חבילת נפץ בהוראת בגין', <https://www.haaretz.co.il/misc/1.1112217> (אוחזר ב-26.10.2021).

85 הכנענים – דו"ח השב"כ מ-9.4.1951, א"מ, תיק 8.

86 דו"ח מ-22.5.1951, שם.

עליהם ושאלו להקים גוף מחתרתי לוחם שיבצע מעשי שוד ואלים גם אם לא על דעת ההנהגה.⁸⁷

עדות לכך שראשי הכנענים דגלו אז בתעמולה ותו לא אפשר לראות בפעולת מחאה שהתבצעה בפתיחת הקונגרס ה-23 שנערך בבנייני האומה בירושלים באמצע אוגוסט 1951. סמוך לאירוע נעצרו שני כנענים שהפיצו כרוז אשר קרא 'הלאה הציונות ממדינת ישראל' והיה חתום בשם 'אלף, קול הנוער העברי'. כרוז זה המשיך כרוז אחר שהפיצו, ובו קראו להחרים את הבחירות לקונגרס מכיוון שהסתדרות הציונית איננה מייצגת את יושבי ישראל.⁸⁸ כתב הארץ ידע לציין שהמשטרה נערכה להפרעות כאלה מצד הכנענים בזכות קבלת דיווחים מוקדמים.⁸⁹ מארגן הפרובוקציה היה אהרן אמיר, שיחסו לאלים פוליטית היה מכיל משל חבריו להנהגה.⁹⁰ וההדים הציבוריים שהיא עוררה הקנו לקבוצה תהודה ציבורית.⁹¹ פעילות אחרת התחוללה בנושא חנויות ה'סקריפ' טו יזרעאל'. בעקבות מדיניות הקיצוב שהגבילה את קניית מוצרי המזון והצריכה וכדי ליצור תזרים מטבע חוץ שנצרך למדינה, נוסדו חנויות שהיה אפשר לקנות בהן מוצרי מותרות תלושים שקנו תושבי חוץ-לארץ בדולרים והעבירו לקרוביהם בארץ. חנויות אלו היו לצנינים בעיני הדור הצעיר, ובסוף אוקטובר 1951 פורסמה קריאה של הנוער נגד התופעה:

אנו הח"מ [...] קוראים את אזרחי ארצנו ואת הנוער העברי לגול מעלינו את חרפת השנוררות ולחם החסד. רבבות רבות של אזרחי המדינה חיים בקביעות על נדבות מזון מעבר לים, מצטופפים בהמוניהם בחנויות ה'סקריפ' טו יזרעאל' [...] תופעה זו משפילה את כבודנו בעיני עצמנו ובעיני זולתנו [...] אנו חוזרים לימי ה'חלוקה' ו'הכוללים'. הפריחה המבהילה של חנויות ה'סקריפ' טו יזרעאל' [...] הופכת אותנו לעדת קבצנים, שנוררים, פושטי יד [...] [ו]משחיתה את פרי מלחמת העצמאות ואת כבודנו הלאומי.⁹²

בין החתומים היו חיים גורי, אהרן אמיר, עמוס קינן, עמוס איילון, נמרוד אשל מראשי מרד הימאים ועשרות צעירים אחרים. גם באלף יצאו נגד התופעה והקצו לה מקום באחד הגיליונות.⁹³ בעקבות פרסום המודעה עלה חשש לפגיעה בחנויות, אך מידע שהתקבל בש"ב בנוגע לכנענים לא אישש חשש זה.⁹⁴ עם זאת, הם סומנו אז כגורם הנדרש לפיקוח הדוק; אפשר לראות זאת בכתב יד של בכיר בש"ב ככל הנראה, אשר נכתב בשולי עותק של

87 דו"ח מ-21.7.1952, שם, ISA-PMO-NA-001n17s.

88 אלף - ידיעות 5, ארכיון רטוש, כ-135.

89 "כנענים" ניסו לפזר כרוזים, הארץ, 15.8.1951, עמ' 1.

90 פורת, שלח ועט בידו, עמ' 265.

91 ראו לדוגמה ריאיון ארוך עם 'עורך אלף', בתוך: ידיעות אחרונות, 19.9.1951, עמ' 4-6. לדברי המראיין, הריאיון היה תוצאה של הסקרנות שעוררו הכנענים בעקבות הכרוז.

92 'קריאה של הנוער', הארץ, 26.10.1951, עמ' 8. ההדגשות במקור.

93 לדוגמה: 'נגול חרפת ה'סקריפ', אלף, יא (נובמבר 1951), עמ' 8.

94 הכנענים - דו"ח השב"כ מ-5.11.1951, א"מ, ISA-PMO-NA-001n17p.

מאמר עיתונאי שעסק בסוגיה, ובו ביקש פרטים מלאים על אופי הכנענים, על שותפיהם ועל העומד בראשם.⁹⁵

אולם פרשת ניסיון ההתנקשות בפנקס והאהדה שזכו לה קינן ובן-יאיר, אשר הוכיחה כי הדרך להשפעה ציבורית עוברת בפעילות מבצעית, הובילו את ראשי כנענים לבחינה מחודשת של סוגיית האלימות והחתרנות. בעקבותיה החל שלב חדש בפעילותם; לא עוד הטפה חינוכית ותעמולתית אלא פעילות ממשית, שבכוחה להשפיע עשרת מונים מפטופטים מהפכניים חסרי תוחלת ולמשוך את הנוער להצטרף לקבוצתם. השינוי הדרמטי ביחסם לסוגיה לא נעלם מעיני הש"ב; הוא החל לראות בהם מחתרת, וכך הם כונו בדו"חות רבים מאותה תקופה, שפותחים צוהר לעולם קונספריטיבי-חתרני אשר פעל מתחת לפני השטח וחושפים מערכת מסועפת של גורמים הקשורים זה בזה שהכנענים משמשים בהם ציר מרכזי, גם אם לא דווקא מוביל ויוזם בהכרח. מנגד, הבחירה לפנות לאפיק האלימות והטרור מבטאת בהכרח חולשה ותסכול מכך שלא השכילו להיעשות גורם משפיע בחברה הישראלית בדרכים לגיטימיות. לא בכדי חפף שלב החתרנות בפעילות הקבוצה הכנענית את תקופת הדעיכה שלה, כלומר סוף 1952 והמחצית הראשונה של שנת 1953.

מבין הדמויות הבולטות שפעלו בעולם הצללים היה מקסים גילן, שהצטרף ללח"י בימי הדמדומים שלה ולא קיבל את כללי המשחק הדמוקרטיים. לימים תיאר אותו איסר הראל, הממונה על שירותי הביטחון: 'איש לח"י שלא חדל להתעסק עם מחתרות מאז קום המדינה'.⁹⁶ בשארית זמנו הוא היה איש בוהמה, משורר ומתרגם. גילן ניסה יוזמות שונות להקים ארגון מהפכני, אך ללא הצלחה. הוא פנה לראשי הכנענים כדי להקים תא מחתרת משותף. לדברי אחד ממקורות הש"ב, 'אין לו ספק [לגילן] שמחתרת הנה הכרחית [...] הוא אינו מפחד מבית הסוהר וממשפט. במקרה שייצצר הוא יהיה מעוניין להפוך את משפטו הוא למשפט פוליטי ותעמולתי'. הוא דיווח כי הפעולה הראשונה שגילן מתכנן היא פגיעה במסתננים מעבר לגבול. הנהגת הכנענים רצתה לפגוע במשקיפי האו"ם, אך הרעיון לא הבשיל לכדי ביצוע.⁹⁷ גילן הביא נדוניה: בין שמונה ל'עשרים וכמה' פעילים מוכנים לפעולה.⁹⁸ בהם בלט בחור בשם דניאל זרניצקי. לימים, במשפטים שנערכו לחברי המחתרת אשר רצחה את הד"ר קסטנר, התברר כי הוא היה סוכן שתול מטעם הש"ב בתוך הארגונים הקיצוניים. אין לדעת אם כבר אז הוא שימש סוכן או שהפך את עורו במשך הזמן. עם זאת, כנחשף זרניצקי לאור הזרקורים התגלה כי הוא טיפוס מפוקפק ו'פרובוקטור וקריקטורה של סוכן חשאי',⁹⁹ וגילוי זה מעלה שאלה כבדת משקל בנוגע לאמינות חומר מודיעיני שמקורו בסוכנים מסוג זה.

95 שם, ללא תאריך.

96 פרוטוקול ישיבת הממשלה מ-12.3.1957 לאחר ההתנקשות בישראל קסטנר, א"מ, ISA-PMO-GovernmentMeeting-0002eei.

97 הכנענים - דו"חות השב"כ מ-27.2.1953, ומ-31.5.1953, שם, ISA-PMO-NA-001n17z (להלן: תיק 12).

98 דו"חות מ-27.1.1953 ומ-27.2.1953, שם.

99 'תלמידי השמינית', העולם הזה, 25.9.1957, עמ' 28.

לאחר שורת פגישות כשלו המגעים. התברר שגילן התנגד להשקפת עולמם של הכנענים ולא ראה בהם אנשים בשלים לפעילות מבצעית אלא אך ורק בעלי כוח אינטלקטואלי ואמצעיים כספיים, אותם הוא חשב לנצל לתכניותיו.¹⁰⁰ מנגד, גם הם תכננו לנצל אותו ואת קבוצתו – עוד סימן לחולשתם בשטח המעשי.¹⁰¹ זמן קצר אחרי כן נאסר גילן בעוון ריגול לטובת ארגוניו, שעם אנשי השגרירות שלה היה בקשר, ישב תקופה בכלא וכשיצא המשיך בפעילותו החתרנית. זו לא הניבה דבר. לימים היה לאיש שמאל קיצוני, עזב את ישראל לשנים ארוכות וראה בעצמו גולה פוליטי. בעדויות מאוחרות הוא התייחס בקצרה לתקופה זו והזכיר כבדרך אגב את דבר קיומה של 'לפחות מחתרת כנענית אחת'.¹⁰²

כך בלבד עם המגעים עם גילן ניסו הכנענים לפעול בתחומי הפנים נגד נושאים שהיו קרובים ללבם, בעיקר נגד השחיתות והכפייה הדתית. לפעילות זו היו שותפים גם רטוש ועוזי אורגן, שהתנגדו בעבר לפעולות מסוג זה, והדבר מבטא יותר מכול את עומק השינוי שחוו.¹⁰³ גולת הכותרת מבחינתם הייתה תכנית לחיסול ראש עיר שנחשד בשחיתות ובפגיעה במוסדות דתיים. התכנית לא מומשו.¹⁰⁴ אך נוהלו אז גם מגעים עם עמוס קינן, שחזר לפעילות מחתרתית לאחר הזיכוי, אף שעניינו נותר תלוי ועומד בערעור בבית המשפט העליון והוא היה נתון למעקב.¹⁰⁵ במגעים שהתנהלו בעיקר באמצעות אהרן אמיר, לעתים אגב הסתייגות חבריו ולעתים בהסכמתם, הועלו נוסף על היזמות המקומיות גם יזמות לפעילות בחוץ-לארץ, שלב מתקדם בתכניותיהם החתרניות. מה עמד בבסיס הרעיון לפעול מחוץ לגבולות ישראל והאם גם בשטח זה חלו התפתחויות בעקבות פרשת ניסיון ההתנקשות בפנקס?

הקשר הצרפתי

כדי לענות לשאלה זו צריך לבחון את ההקשרים הבין-לאומיים של החתרנות הפנימית בישראל. אחת מדמויות המפתח בזירה זו הייתה הד"ר שמואל אריאל. בעברו הוא היה נציג אצ"ל בפריז והצליח לבסס קשרים ענפים במשרד החוץ של צרפת וכנראה גם עם שירותי הביון שלהם. בין השאר נודע לו מקום חשוב בסיוע שהעניקו הצרפתים ליצחק שמיר ולאריה בן-אליעזר כשברחו ממחנה המעצר באפריקה והגיעו לבסוף לצרפת, ובייחוד לאניית הנשק אלטלנה. לאחר הקמת המדינה המשיך אריאל להתגורר בפריז, ומשם המשיך

100 הכנענים – דו"חות השב"כ מ'2.2.1953 ומ'27.2.1953, א"מ, תיק 12. את ביקורתו על הכנענים פרסם בהרחבה בספרו 108-123, *How Israel Lost Its Soul*, Penguin Books, Middlesex 1974, pp.

101 הכנענים – דו"ח השב"כ מ'31.5.1953, א"מ, תיק 12.

102 'אריאל בתמיכה סינית תכנן לרצוח את בן-גוריון', *שישי תקשורת/תרבות*, 10.3.1995, עמ' 16-17.

103 הכנענים – דו"ח השב"כ מ'2.12.1952, א"מ, ISA-PMO-NA-001n17r (להלן: תיק 4).

104 הכנענים – דו"חות השב"כ מ'22.10.1952 ומ'20.3.1953, שם, תיק 12; דו"ח מ'28.10.1952, שם, תיק 4.

105 הכנענים – דו"ח השב"כ מ'28.10.1952, שם, תיק 4.

ואכן, שמו נזכר בדו"חות מעקב רבים באותה עת.

לטוות את החוטים לארגון מהפכה בישראל. ככל הנראה עמדו מאחורי הקלעים גורמים צרפתיים שמאז מלחמת השחרור החלו להתערב במתרחש בישראל מתוך ניסיון לקדם את העניינים המדיניים שנדרשו להם במרחב וגילו עוינות לממשלת ישראל.¹⁰⁶

בסוף 1951 הגיע אריאל לארץ ופתח בסדרת פגישות שארגן איש הקשר שלו עורך הדין ירדור, אשר בימי המאבק היה נציג לח"י בפריז והכירו שם. בין השאר נפגש אריאל עם יצחק שמיר ועם הד"ר אלדד, מנהיגי לח"י לשעבר, עם רטוש, אמיר וצבי רין, מנהיגי הכנענים, ועם מקסים גילן וניסה לגייסם.¹⁰⁷ במפתיע, באותו ביקור בארץ שניסה אריאל לחתור תחת השלטון, הפגישו אהוד אבריאל, מבכירי מפא"י שנעזר רבות באריאל כשפעל מטעם המוסד לעלייה ב' עם בן-גוריון, וזה הציע לו תפקיד בכיר במוסד. אריאל נטר לבן-גוריון על הטבעת אלטלנה וסירב.¹⁰⁸ בפגישות עלה הרעיון להקים ארגון בשם גל (גוף לוחם) שיפעל במדינות ערב לקידום העניינים המשותפים: הצרפתים נדחקו מכמה מעוזים במזרח התיכון וביקשו להקים גרעינים אנטי-מוסלמיים שיערערו את השלטון בהם והביעו נכונות לתמוך בגורמים חתרניים שהם יכלו להסתייע בהם.¹⁰⁹ הדבר תאם את מדיניות החוץ של הכנענים, שראו בשליטי ערב גורם מלאכותי אשר מונע את איחוד המרחב השמי ודגלו בכינון יחסים עם מיעוטים אתניים, בעיקר עם המרונים בלבנון ועם מתנגדי הפן-ערביות במזרח התיכון.¹¹⁰

הרעיון לא יושם, ובמאי 1952, כחודש ימים לפני ההתנקשות בפנקס, התקבצו רטוש ושני אחיו, אהרן אמיר ועורך הדין ירדור וסיכמו את מצבת כוח האדם העומד לרשותם. בין השמות עלה שמו של עמוס קינן, שהיו לרשותו בין ארבעה לשישה פעילים.¹¹¹ בדיעבד, לפי הדינמיקה בנושא גיוס הפעילים בפרשת הפצצה, התברר הפער שבין 'קיטורים' על המצב ובין נכונות לפעולה ממשית. כך או כך, המגעים התנהלו בעצלתיים ולא התגבשו לכלל רעיון ממשי. התמונה השתנתה לאחר זיכויים של קינן ושל בן-יאיר והמגעים נעשו תכופים וממוקדים. כאמור, לכנענים לא היו כוחות ביצועיים לקיום פעולות בחוץ-לארץ, ולכן הם נזקקו למיקור חוץ.¹¹² קינן ובן-יאיר, שכבר הוכיחו כושר מבצעי ורצינות, ענו על הצורך המבצעי.

106 Meir Zamir, "Bid" for Altalena: France's Covert Action in the 1948 War in Palestine', *Middle Eastern Studies*, 46, 1 (2010), pp. 17-58; פורת, *שלה ועט בידו*, עמ' 265; אהרן אמיר, *ילקוט אריאל – האיש של אלטלנה*, מכון ז'בוטינסקי, תל אביב תשנ"ד, עמ' 139-142. לעומת זאת, גילן טען שסין העממית עמדה מאחוריו. 'אריאל תכנן לרצוח את בן-גוריון'.

107 דו"ח מ' 7.1.1952, א"מ, ISA-PMO-NA-001n185.

108 אמיר, *ילקוט אריאל*, עמ' 36. לדברי גילן, הש"ב ידע על התכנית ורצה להפוך את אריאל ככל הנראה לסוכן כפול. מכתב גילן לחרמית צופי, 25.3.1977, ארכיון גילן, מסמך 95.

109 הכנענים – דו"ח השב"כ מ' 23.10.1952, א"מ, תיק 4.

110 פורת, *שלה ועט בידו*, עמ' 82. ראו גם את מאמרו של חורון, 'מאזן הכוחות בארץ הפרת', *אלף*, יג (מארס 1952), עמ' 11-12.

111 הכנענים – דו"ח השב"כ מ' 4.5.1952, א"מ, תיק 1.

112 על הגדרתו, מקומו ודפוסים שונים של 'מיקור חוץ' בתחומי הלחימה והריגול ראו: Alan Axelrod, *Mercenaries: A Guide to Private Armies and Private Military Companies*, CQ Press, Oaks Thousand, CA 2014, preface and pp. 3-8.

התכנית שהחלה להתגבש כללה את יציאתם ללבנון באמצעות דרכונים צרפתיים שיספק אריאל וניסיון לפגוע במנהיגים מקומיים באמצעות מעטפות נפץ. נשק זה נוסה בהצלחה בידי לח"י. בשלב מאוחר יותר דובר על פעולת יחיד של בן-יאיר, האמון על פעילות חשאית מסוג זה, והוא התנדב 'לצאת לחו"ל לכל תפקיד שיוטל עליו, משליחת מעטפות נפץ ועד להקמת מגע עם כל גורם זר'. בו בזמן ביקש קינן להקים גוף פוליטי חדש שיתמקד בהוצאת עיתון לאור ובהקמת תנועת נוער ושירות ביטחון.¹¹³ לבסוף התמססו המגעים לאחר שהחלו הכנענים לפקפק, ובצדק, ברצינות הכוונות של קינן וגם של שמואל אריאל, והתגלו בקיעים וחוסר אמון הדדי ביניהם.¹¹⁴ מגמה זו אפיינה את היחסים בין כל הגורמים החתרניים השונים. צחוק הגורל הוא שבן-יאיר מימש את התכניות כמעט במלואן, אך מטעם המוסד לאחר שגייס אותו יצחק שמיר והוא היה ל'איש שלנו בקהיר'.¹¹⁵ שירותי הביטחון עקבו אחרי מנהיגי הכנענים ואחרי עדיה חורון, אריאל, גילן וערי ז'בוטינסקי, שהיה קשור לכנענים, גם אם לא בשר מבשרם;¹¹⁶ הם זיהו את הקשרים עם הביון הצרפתי, וידיעות על כך קיבלו תשומת לב רבה בדיווחים המודיעיניים.¹¹⁷ טענתו של יהושע פורת, המסתמכת על עדויות אורגן ואמיר, שלפיהן דחו הכנענים את הצעת אריאל לסיוע מגורמי מודיעין צרפתיים תמורת מתן ידיעות מודיעיניות, אינה עומדת במבחן דר"חות הש"ב.¹¹⁸

בסיכומו של דבר, הממד החתרני בפעילות הקבוצה הכנענית לא היה מגובש ובשל וכלל בעיקר תכניות ורעיונות לא בני מימוש; אלה שיקפו את פרפורי הגסיסה שלהם. התנועה סבלה מחילוקי דעות ומהתפוררות פנימית, וחברים בולטים כמו האחים עברון נטשו אותה. מצבו של אלף, הבריח המרכזי שסביבו התאחדה הקבוצה, היה בכי רע, ותפוצתו התמעטה כמעט לחלוטין, עד שהוחלט להפסיק להוציאו לאור. התחדדה ההבנה כי בתקופה שפעלו הם לא השכילו להרחיב את השורות ולמנף את פעילותם, וגם משברים אישיים שחוו ראשי הקבוצה, אשר מקצתם עקרו לחוץ-לארץ, תרמו את תרומתם. בתחילת יוני 1953 הוחלט על פירוק הקבוצה.¹¹⁹

113 הכנענים – דר"חות השב"כ מ'2.10.1952, מ'19.1.1953, מ'16.3.1953 ומ'24.5.1953, א"מ, תיק 12.

114 דר"ח מ'1953, שם.

115 יצחק פס, 'חיוו הסודיים של סוכן המוסד שאלתיאל בן-יאיר', *מבט מל"מ*, 91 (מארס 2022), עמ' 58-55.

116 פורת, *שלא ועט בידו*, עמ' 264.

117 לדוגמה הכנענים – דר"ח השב"כ מ'29.10.1952, שנושא את הכותרת 'קשרי א. אמיר עם סוכן הבולשת הצרפתית', א"מ, תיק 4.

118 פורת, *שלא ועט בידו*, עמ' 265.

119 שם, עמ' 276-280; אמיר, *ילקוט אריאל*, עמ' 142-143.

דיון ומסקנות

הורחה הממוסדת של הקבוצה הכנענית התחילה בשנים הראשונות של שנות הארבעים של המאה ה-20, אך אז היא לא נחלה הצלחה רבה, אף שרעיונותיה חלחלו לקבוצות ולגורמים שונים. הקמת המדינה הובילה לשלב חדש בפעולת הכנענים, ולקראת סוף שנת 1948 הם ייסדו את אלף, כתב עת רעיוני שהם הטיפו בו למען הרעיונות אשר הם האמינו בהם. השלב הבא בהתפתחות היה ניסיון להקים גוף פוליטי בסוף שנת 1951, אך גם הוא לא הצליח להטביע חותם ממשי בחברה הישראלית. ניסיון ההתנקשות בפנקס ביוני 1952 עורר שיח ציבורי נרחב בנוגע לקבוצה הכנענית, והיא עברה תהליך דמוניזציה שהיה אחד הסיבות לכך שבאמצע שנת 1953 התפרקה הקבוצה. הקבוצה התעוררה שוב רק לאחר מלחמת ששת הימים.

ל'אידיאולוגיה זו המכונה "כנענית" היו שני רכיבים: הרכיב הפוליטי שהיה הרכיב העיקרי בתפיסת עולמם של הלל קוק וחבריו [...] והרכיב הספרותי-לשוני שעסקו בו יונתן רטוש וקבוצתו בארץ-ישראל' קבעה אורנה מילר ואפיינה את התפלגות הזרמים הכנעניים בחברה הישראלית לפני ואחרי הקמת המדינה.¹²⁰ עם זאת, הכנענים לא הסתפקו רק בזירה הספרותית-תרבותית וביקשו להעתיק את פעילותם לזו הפוליטית. וכדברי המצע שהציגו: 'מרכז העבריים הצעירים קם כדי להילחם במשטר הקיים של תלות [...] כדי לאסור מערכה על גילויי השחיתות, הטפילות, ההפליה העדתית והכפייה הדתית [...] כדי להעמיד את הציבור על תפקידה החלוצי של ישראל במסגרתה הגירוגרפית [כך במקור], החברתית והמדינית טבעית'.¹²¹

הכנענים פעלו שנה וחצי (מסוף שנת 1951 עד אמצע שנת 1953) כגוף פוליטי למחצה, אך לא הצליחו למצוא את מקומם במערך הארגונים שפעלו באותה עת. הדבר מצביע על הקושי של תנועות רעיוניות קיצוניות להיות תנועות פוליטיות ללא תמיכה ציבורית וללא תמיכת מפלגה. גם חוג סלם של ישראל אלדד ניסה לפעול כמותם; וגם הוא התקשה. הדינמיקה שאפיינה את פעילותם הובילה אותם לעבר תהליך הקצנה שהושפע מניסיון ההתנקשות בפנקס. אירוע זה השפיע מאוד על הכנענים – מבחינת הפוליטיקה, הארגון והתדמית:

בזירה הפוליטית, תקופת פעילותם חפפה את ימי הכנסת השנייה (1951-1955), שהתאפיינה בפולמוסים פוליטיים סוערים שהביאו לנפילת הממשלה ולהקמתה מחדש. רבים מהפולמוסים נסבו על סוגיות שעסקו ביחסי דת ומדינה. הממשלה השנייה שהתפטרה בפברואר 1951 הובילה לבחירות לכנסת השנייה, התפרקה על רקע עימות עם הסיעות החרדיות בסוגיית החינוך הדתי וגיוס נשים לצבא. כדי להקים את הממשלה השלישית (אוקטובר 1951) אולץ בן-גוריון להסכים לויתורים מופלגים לטובת המפלגות

120 מילר, 'הבטליון', עמ' 164.

121 מתוך המצע, ארכיון רטוש, כ-135.

החרדיות, ובכל זאת התגלעו חילוקי דעות קשים בין הצדדים בסוגיות דת, ובכללן תקנות התחבורה בשבת. בסופו של דבר התפטרו חברי הכנסת החרדים בשנית בסוף דצמבר 1952, ולא היו חלק מהממשלה הרביעית, שהוקמה מיד.

הפולמוסים העזים בסוגיות אלו, שתפסו מקום מרכזי בחברה הישראלית וערערו את היציבות הפוליטית, יצרו עבור הכנענים את 'ספירלת ההזדמנות', כלשון הדגם, לקדם את השקפת עולמם האנטי-דתית המובהקת ולהשתלב בקואליציה חילונית שיצאה חוצץ נגד המפלגות החרדיות, והם ניצלו אותה. אולם עד ניסיון ההתנקשות בפנקס הם בחרו להשפיע בדרכי תעמולה והטפה או לחלופין דרך הליגה נגד כפייה דתית, ואילו כעת הם הקצינו ובחרו לפעול בגלוי, ודרכי התגובה כלפיהם הוחרפו בשל כך.

מטבען, פעולות טרור יוצרות גלי הדהף בלתי צפויים. חיסול ברנדוט למשל הוביל לפירוק לח"י ופעילות מחתרת צריפין הביאה להקפאת היחסים הדיפלומטיים בין ישראל לברית המועצות לכמה חודשים. גם כאן, ניסיון ההתנקשות בפנקס ניתב את גלי ההדהף לעבר התנועה הכנענית שגם אם לא הייתה אחראית לו ישירות, הייתה גורם עיקרי ביצירת האווירה שהובילה למעשה ונקשרה אליו. התוצאה הייתה 'שינוי אובייקט' שהתבטא במסע ציבורי חריף לשלילת הלגיטימיות מהם, שעמו נאלצו הכנענים להתמודד בזירות השונות ושדחק אותם מחוץ לגבולות הגזרה החוקיים והמוסריים. בכך תרם גם הוא את תרומתו לפירוקם.

ברמה הפנים-תנועתית, גלגולם הפוליטי של הכנענים לא התאפיין בהייררכיה ברורה וחד-משמעית וההנהגה הייתה מורכבת ממספר דמויות שכישוריהן הרעיוניים-תרבותיים-ספרותיים עלו עשרת מונים על אלה הפוליטיים. ב'תחרות על הכוח' בלט אהרן אמיר שהוביל את הפעילות הארגונית וניסה לרכז אותה סביבו. עד כדי כך שהיה מי שסבר כי בכוננתו להשתלט על התנועה.¹²² אמיר, שדעתו על פעילות ממשית הייתה הקיצונית מבין ראשי התנועה ונתמכה בידי צעירים אקטיביסטיים, הקצין לאחר ניסיון ההתנקשות בפנקס והוא הצליח להשפיע על הנהגת הקבוצה ללכת בכיוון קיצוני הרבה יותר מאשר בתחילה. בתקנון התנועה הם קבעו את דפוס הפעילות הרצוי ב'כל פעולה חוקית [...] העשויה לקדם את מטרות האגודה',¹²³ ואולם בפועל הם נגררו לתמיכה באמצעי אלימות וחתרנות מדינית. עוד גורם שהשפיע על התהליך היה היחס מצד שירותי הביטחון. טיפול גורמי החוק, המשטרה ובית המשפט בקינן ובבן-יאיר שיקף 'הצעת מחיר' מקלה מאוד לפעילות מעין זו ואת חוסר הרצון למצות את מכלול הכלים החוקתיים. לאחריו ניכרת עלייה ברורה בנכונות ובתכנונים לביצוע פעולות אלימות וחתרנות. סביר להניח שתרמו גם פרשת ברית הקנאים שהתגלגלה והייתה לפרשת ג'למי¹²⁴ והאקלים הטרוריסטי בעצם אותם ימים, שהתבטא

122 פורת, שלח ועט בידו, עמ' 265; הכנענים – דו"ח השב"כ מ' 20.11.1952, א"מ, תיק 12.

123 תקנון מרכז העברים הצעירים (הכנענים), ארכיון רטוש, כ-135.

124 העצורים נכלאו במחנה ג'למי, והסוהרים שם התעללו בהם. בעקבות התלונות הוקמה ועדת חקירה פרלמנטרית, וזו ביקרה בחריפות את התנהלות המשטרה. לבסוף עמדו לדין רק ארבעה מראשי ההתארגנות ונידונו לעונשי מאסר קצרים ומקלים.

בפעילות הטרור מבית מדרשו של הר"ר אלדד, אשר הסעירה את הציבור. מנגד, הש"ב עקב אחריהם ולא ניסה למנוע פעילות חתרנית לפני ביצועה, אף שהתכניות השונות היו ידועות. דומה כי הפרופילאות שנערכה להם משקף נאמנה את דמותם ההיסטורית על חוזקותיה, ובעיקר על חולשותיה, ואפשר לראות בו סיכום של האפיזודה הקצרה שנקראה מרכז העברים הצעירים:

טענת ידידים רבים של תנועת 'העבריים' היא שתנועה עברית דוגמטית לא תוכל אף פעם להיהפך לכוח פוליטי אא"כ יצטרפו אותם עקשנים כאהרן אמיר [...] ועוזי אורנן למפלגה בעלת השקפת עולם חברתית מסוימת [...] הניסיון מאשר הנחה זו [...] אולם מיתוס בלבד ללא השקפת עולם מדעית רציונלית המספקת לתנועה ערכים חברתיים ברורים להילחם עליהם, ישאיר את התנועה במצב של תנועת נפל נצחית [...] כאן מגיעים לעניין הטרור. השימוש באמצעי אלימות המתאים לתנועות בעלות מטרת פוליטית ברורה (שקשה להשיגה באמצעים דמוקרטיים) אינו מתאים לתנועות עבריות (אפי' למטרות גיבוש התנועה), ולו גם בגלל אופיים התרבותי של מנהיגיה. זריקת פצצות ע"י בודדים (עמוס קינן) – היא תוצאת האווירה הכללית במדינה ואין לה קשר לאופייה המיוחד של כל תנועה 'כנענית'.¹²⁵

125 הכנענים – דו"ח השב"כ מ'1.6.1953, א"מ, תיק 12.